

MASTER'S THESIS

Javanen beschreven door E. du Perron en P.A. Toer

de Poorter-Zaat, Vivian

Award date:
2019

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

pure-support@ou.nl

providing details and we will investigate your claim.

Downloaded from <https://research.ou.nl/> on date: 04. May. 2023

Open Universiteit
www.ou.nl

JAVANESE BESCHREVEN DOOR E. DU PERRON EN P.A. TOER

***Javanese described by
E. du Perron and P.A. Toer***

ALGEMENE CULTUURWETENSCHAPPEN
OPEN UNIVERSITEIT NEDERLAND

MASTERSCRIPTIE

Onderzoeksthema 6 *Koloniale herinnering*

Scriptiebegeleiders prof. dr. Sarah de Mul, dr. Lizet Duyvendak

Examinator prof. dr. Brigitte Adriaensen

Vivian de Poorter-Zaat

Knuvelderlaan 7

5611LW Eindhoven

e-mail: viviandepoorter@gmail.com

studentnummer: 851183218

Eindhoven, 6-6-2019

INHOUDSOPGAVE	2
HOOFDSTUK 1	
INLEIDING EN VERANTWOORDING	
Inleiding	4
1. Probleemstelling en onderzoeksvragen	4
2. Onderzoeksopzet	5
3. Bronnen en methode	5
HOOFDSTUK 2	
BEELDVORMING- THEORETISCH KADER	
Inleiding	7
1. Culturele herinneringen	7
2. Postkoloniale literatuur	9
3. Cultural Studies	10
4. Ideologiekritiek	10
5. Perspectief	12
6. Beeldvorming	12
7. Stereotypering	13
8. Analysemethode	14
Conclusie	16
HOOFDSTUK 3	
DE BETEKENIS VAN HET GEDACHTEGOED VAN MULTATULI VOOR E. DU PERRON EN P.A. TOER	
Inleiding	18
1. E. du Perron en Multatuli	19
2. Pramoedya Ananta Toer en Multatuli	21
Conclusie	24
HOOFDSTUK 4	
E. DU PERRON, <i>HET LAND VAN HERKOMST</i> , TEKSTANALYSE	
Inleiding	26
1. De Indische jeugd van Eddy du Perron	26
2. Beeldvorming van Indonesiërs in <i>Het land van herkomst</i>	28
3. Markeren van huidskleur	29
4. Homogeniseren van mens en omgeving	32
5. Via een 'shortcut' etnische groepen typeren	34
6. Het theater van wreedheid en niet-civilisatie	36
7. Gebrek aan inheems zelfbegrip en zelfreflectie	38
8. Het exotisch oxymoron, vereniging van het onverenigbare	39
Conclusie	41

HOOFDSTUK 5

PRAMOEDYA ANANTA TOER, *AARDE DER MENSEN*, TEKSTANALYSE

Inleiding	43
1. De werken van Buru, historische roman in vier delen	44
2. 'Othering' strategieën in <i>Aarde der mensen</i>	45
3. Het markeren van huidskleur en naaktheid	45
4. Homogeniseren van mens en landschap/omgeving	45
5. Via een 'shortcut' typeren van etnische groepen	45
6. Theater van wreedheid en niet-civilisatie	47
7. (Gebrek aan) inheems zelfbegrip en zelfreflectie bij de protagonisten	50
8. Multatuli in de Buru-tetralogie	56
Conclusie	58
CONCLUSIES	62
LIJST VAN GEBRUIKTE LITERATUUR	66
LIJST VAN OVERIGE BRONNEN	67

Inleiding

Bij de faculteit Algemene Cultuurwetenschappen van de Open Universiteit was in het studiejaar 2017-2018 'De koloniale ervaring vanuit letterkundig en historisch perspectief' een van de aangeboden cursussen in de master. Hierin stond het leven in de kolonie centraal, dat voor velen een ingrijpende gebeurtenis was en daarom hadden de Indiëgangers vaak de behoefte om hun persoonlijke verhalen en ervaringen vast te leggen. Centraal staan romans, verhalen, fotoalbums, reisverhalen, films, 'oral history' of autobiografieën. Deze verzameling van persoonlijke getuigenissen noemt men binnen de cultuurwetenschap 'egodocumenten'. Door deze cursus is mijn belangstelling voor de Indische belletrie gewekt.

Vijfendertig jaar heb ik met veel plezier gewerkt als docente Nederlands op havo/vwo. In de bovenbouw tijdens de lessen literatuur werd niet veel aandacht besteed aan romans uit onze voormalige kolonie. De schrijver E. du Perron werd zijdelings genoemd als een van de oprichters van het tijdschrift *Forum* en de 'vorm-vent-discussie' was legendarisch.¹

Voor mij was dit dus braakliggend terrein en ik verdiepte me in het oeuvre van Du Perron. De Indische hoofdstukken van *Het land van herkomst* worden beschouwd als autobiografisch en zij spelen zich af in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw op Java.² De familie van Du Perron was al generaties lang geworteld in Indië en zij bekleedde belangrijke functies aldaar. Rasvermenging was in deze familie een grote zeldzaamheid. In zijn roman beschreef Du Perron het leven van een gefortuneerde plantersfamilie temidden van hun Javaanse bedienden en hun kinderen.

Met de Indonesische schrijver Pramoedya Ananta Toer heb ik kennis gemaakt via Snelders, die bezig was met een proefschrift over 'hoe Nederland Indië leest'.³ In gevangenschap had Pramoedya zijn *Buru-tetralogie* geschreven, de geschiedenis van de protagonist Minke die zich ontwikkelde tot een geëngageerd nationalist. In het eerste deel *Aarde der mensen* lezen we over zijn H.B.S.-tijd, waar hij als enig Javaans kind in zijn klas zat.⁴ Hij maakte kennis met de Njai die een grote rol in zijn leven zou gaan spelen. Zij was gekocht door een blanke planter en ontwikkelde zich tot een intelligente, handige zakenvrouw in zijn bedrijf.

Door de romans van Du Perron en Pramoedya met elkaar te vergelijken, heb ik een ander beeld gekregen van de koloniale periode in het begin van de twintigste eeuw. De auteurs keken met verschillende perspectieven naar deze tijd, met koloniaal en met Javaans perspectief.

1. *Probleemstelling en onderzoeksvragen*

Omdat de schrijvers vanuit verschillend perspectief naar de lokale bevolking keken, leek het mij interessant om hun zienswijze te vergelijken. Daar kwam het feit bij, dat zij allebei bewonderaars van Multatuli waren geweest. In hoeverre hun aandacht voor *Max Havelaar* verschilde, leek mij een interessant aanvullend onderzoeksonderwerp.

¹ *Forum. Maandschrift voor letteren en kunst onder leiding van voor Nederland: Menno ter Braak, S. Vestedijk en Victor E. van Vriesland, voor Vlaanderen: Marnix Gijsen, Raymond Hereman, Maurice Roelants en Gerard Walschap* (1932-1935)

² E. du Perron, *Het land van herkomst*, Em. Querido, (Amsterdam 2000), *Het land van herkomst*, geannoteerde uitgave met een keuze uit de aantekeningen uit het 'Greshoff-exemplaar', verzorgd door F. Bulhof en G.J. Dorleijn, Amsterdam: G.A. van Oorschot, 2000. Eerste druk 1935.

³ Lisanne Snelders, *Hoe Nederland Indië leest. Hella S. Haase, Tjalie Robinson, Pramoedya Ananta Toer en de politiek van de herinnering* (academisch proefschrift 6 juli 2018)

⁴ Pramoedya Ananta Toer, *Aarde der mensen* (Amsterdam 1981)

Zodoende ben ik tot de volgende probleemstelling gekomen:

Centrale onderzoeksvraag:

In hoeverre speelt de visie van resp. Pramoedya Ananta Toer en E. du Perron op Multatuli een rol in hun beeldvorming van Indonesiërs in het eerste deel van de *Buru-tetralogie: Aarde der mensen*. Roman en in *Het land van herkomst*?

Uit deze probleemstelling ontstonden de volgende deelvragen:

1. Hoe kunnen we 'beeldvorming' in (post)koloniale literatuur onderzoeken?
2. Wat is de visie van respectievelijk P. A. Toer en E. du Perron op Multatuli?
3. In hoeverre speelt de visie van E. du Perron op Multatuli een rol in de beeldvorming van Indonesiërs in *Het land van herkomst*?
4. In hoeverre speelt de visie van P. A. Toer op Multatuli een rol in de beeldvorming van Indonesiërs in het eerste deel van de *Buru-tetralogie*?

2. Onderzoeksopzet

Beeldvorming van Indonesiërs is een gevoelige kwestie. In veel gevallen zijn Javanen stereotiep beschreven. Vooroordelen en rolpatronen spelen hierin een centrale rol.

Het theoretisch-methodologische kader vond ik bij Meijer, die twee romans van Székely-Lulofs had onderzocht op stereotiepe beschrijvingen. Zij had zes 'Othering' strategieën als uitgangspunt genomen en deze vormen van uitsluiting zijn ook toepasbaar op de door mij gekozen romans.

In hoofdstuk 2 is het theoretisch kader van het onderzoek beschreven. Begrippen als 'culturele herinneringen', 'postkoloniale literatuur', 'Cultural Studies' en 'ideologiekritiek' worden hier uitgewerkt. Beeldvorming en stereotypering vormen de opmaat naar de analysemethode van Meijer.

In hoofdstuk 3 wordt de betekenis van het gedachtegoed van Multatuli voor E. du Perron en Pramoedya Ananta Toer uitgewerkt. Zijn betekenis voor de vroege nationalisten staat centraal en Du Perron passeert de revue als biograaf van Douwes Dekker.

In hoofdstuk 4 volgt de tekstanalyse van de Indische hoofdstukken van *Het land van herkomst* van Du Perron, met behulp van de 'Othering' strategieën van Meijer.

In hoofdstuk 5 volgt de analyse van *Aarde der mensen* van P.A. Toer. Vooral de vijfde 'Othering' theorie maakt hier het verschil. De rol van Multatuli voor de hoofdpersoon Minke vormt een van de kernpunten van dit hoofdstuk.

De zo vaak geformuleerde stereotiepe beschrijving van Javanen blijkt een onjuiste weergave van het volk te zijn en dit onderzoek werpt een ander licht op deze actuele problematiek.

3. Bronnen en methode

Twee dissertaties speelden een grote rol bij dit onderzoek: *Warm bloed* van P. Boudewijn (2016) en *Hoe Nederland Indië leest* van L. Snelders (2018).⁵ Deze proefschriften analyseerden onder andere de stereotiepe weergave van Indonesiërs, zoals die in de koloniale periode algemeen geaccepteerd was. In de loop van vele decennia was hier niet veel aan veranderd c.q. verbeterd. *Max Havelaar* van Multatuli had weinig invloed gehad op Europeanen en hun culturele uitingen ten aanzien van Nederlands-Indië en haar bewoners.⁶

⁵ Petra Boudewijn, *Warm bloed. De representatie van Indo-Europeanen in de Indisch-Nederlandse letterkunde (1860-heden)* (Hilversum 2016)

⁶ Multatuli, *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij* (Rotterdam 1976). Eerste druk 1860.

In *Aarde der mensen* heeft Pramoedya echter een beeld van de lokale bevolking geschetst dat nieuw is in de Indische letterkunde. Javanen worden weergegeven als actieve personages die reflecteerden en protesteerden tegen het onrecht dat hen door hun eigen volk en door de Europeanen werd aangedaan. Nu gebruikten zij hun mond en niet de stokken, krissen en speren die zij in het verleden als wapen tegen hun bezetters ingezet hadden.

HOOFDSTUK 2 BEELDVORMING – THEORETISCH KADER

Inleiding

In dit hoofdstuk ga ik op zoek naar een theoretisch-methodologisch kader dat aansluit bij de probleemstelling. Onderzoek naar beeldvorming wordt verricht binnen Cultural Studies, in het bijzonder de richting literaire ideologiekritiek, waar letterkunde in een maatschappelijk kader bestudeerd wordt. Onderzoek van Meijer zal hier centraal staan.⁷

Javanen waren veelal analfabeet en spraken geen Nederlands, zij waren slechts speelbal in dit proces. Een enigszins kritische houding ten opzichte van hun beeldvorming vinden we na het verschijnen in 1860 van *Max Havelaar* van Multatuli, die in verzet kwam tegen hun uitbuiting en die met zijn roman de aanzet gaf tot de ethische politiek.⁸

We spreken van stereotypering als aan een persoon vaste en onveranderlijke betekenissen worden gehecht. Dit ontstaat door vereenvoudiging of generalisering en deze beeldvorming kan bepaalde leden van een doelgroep uitsluiten.⁹ Bovendien versterkt zij het wij/zij-denken waardoor de sociale ongelijkheid wordt bevorderd en processen van in- en uitsluiting het gevolg zijn. De term 'eurocentrisme' is in Nederlands-Indië van toepassing en stereotypen, vooroordelen en rolpatronen dringen zich hierbij aan ons op, alle beschreven vanuit koloniaal perspectief, waarbij de weergave, de representatie, bovendien binnen Cultural Studies gezien wordt als een vorm van machtsuitoefening.

Culturele herinneringen hebben zich in de loop van de twintigste eeuw ontwikkeld van tempo doeloe-herinneringen uit de tijd van vroeger in Indonesië (1870-1940), tot gevoelens van frustratie om wat eeuwenlang als 'normaal' werd ervaren in Indië.¹⁰ Werken die deel uitmaken van de Indische belletrise zijn veelal geschreven door auteurs met een Europees perspectief. Het is interessant om in dit onderzoek óók een schrijver te bestuderen die schrijft vanuit het perspectief van 'de ander', want over de representatie door Indonesiërs is relatief weinig geschreven en kennis nemen van hun verhalen en romans kan verhelderend werken binnen het kader van de culturele herinneringen.¹¹ De keuze is hier dus gemaakt voor een auteur met een koloniaal en een met een Javaans perspectief.

1. Culturele herinneringen

De laatste decennia is de canon bekritiseerd omdat zij te wit, te mannelijk en te westers zou zijn en tegenwoordig is er meer aandacht voor wereld- en postkoloniale literatuur, in het algemeen voor werken waarin minderheden centraal staan.¹² Het dominante eurocentrische perspectief is aan kritiek onderhevig in deze tijd van globalisering.

Bij de term 'cultuur' denken we aan een systeem van opvattingen en praktijken waarmee groepen mensen betekenis verlenen aan hun wereld. Gemeenschappelijke normen en waarden

⁷ Prof. Dr. Maria Johanna Helena (Maaïke) Meijer (1949), Neerlandica en literatuurwetenschapper.

⁸ Als vader van de ethische richting staat mr. Van Deventer, advocaat in Tjandi te boek. Hij schreef een artikel in *De Gids*: 'Een Eereschuld' in 1899. Hij bepleitte daarin: irrigatie, emigratie en educatie. Bron: H.J. de Graaf, *Geschiedenis van Indonesië* ('s-Gravenhage/Bandung 1949) 460, 461

⁹ Anneke Smelik, Rosemarie Buikema en Maaïke Meijer, *Effectief beeldvormen. Theorie, analyse en praktijk van beeldvormingsprocessen* (Assen 1999) 3

¹⁰ De feuilletons en romans van P. A. Daum (1850-1898) schetsen een reëel beeld van het Indië in tempo doeloe. Bron: H.W. van den Doel, *Het Rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie* (uitgeverij Aeropagus 1996) 186

¹¹ Snelders, *Hoe Nederland Indië leest*, 43

¹² Gillis Dorleijn, Dirk de Geest, Pieter Verstraeten, *Literatuur* (Amsterdam 2017), 56

functioneren als bindmiddel en bevorderen enerzijds de sociale samenhang maar trekken anderzijds een scheidslijn tussen groepen, tussen 'wij' en 'zij' en tussen 'hoog' en 'laag'.¹³ Door middel van literatuur maken we kennis met het leven van vroegere generaties maar leren we ook andere culturen kennen en zo slaan literaire teksten bruggen naar het verleden en ook naar exotische streken.¹⁴

Relevant is de vraag op welke manier literaire teksten een bepaalde werkelijkheid hebben neergezet. Welke filters speelden hierbij een rol? En in hoeverre was 'ras' een ordenend principe, een sociale constructie die mensen van elkaar onderscheidde?¹⁵

In het verleden is gebleken dat literaire teksten gebruikt werden als instrumenten omdat ze culturele betekenissen konden bevestigen of bestendigen. Een voorbeeld hiervan is het louterende effect, de reinigende invloed op de geest van de toeschouwers door de Griekse tragedie die bekend staat als de 'catharsis' en zij heeft grote invloed uitgeoefend, bijvoorbeeld op Vondel's *Gijsbreght van Aemstel*.¹⁶ Een ander voorbeeld is de eerste burgerlijke Nederlandse roman *De Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart*, geschreven in 1782 door Betje Wolff en Aagje Deken. Hierin werd de 'Nederlandsche Juffers' geadviseerd om het werk te lezen om hun denkbeelden te vermeerderen en dus verstandig te leren denken en doen.¹⁷ Een derde voorbeeld kunnen we aanwijzen in Nederlands-Indië aan het einde van de negentiende eeuw. Toen was Kartini (1879-1904), de dochter van de verlichte regent van Japara, een Javaans meisje dat met zichzelf in conflict kwam omdat ze zich naar westers model probeerde te ontwikkelen. Zij was al jong beïnvloed door denkbeelden in Hollandse boeken en correspondentie met Europese vrienden. Uiteindelijk keerde ze gelouterd terug naar de oude, vertrouwde sfeer.¹⁸ Dit zijn drie voorbeelden waarin literaire teksten de functie hadden van instrumenten.

Voor de lezers is het echter niet altijd duidelijk dat een bepaalde visie spreekt uit het literaire werk, de onderliggende laag is vaak onzichtbaar en moeilijk te peilen.¹⁹ De ruimte waarin culturele herinneringen tot stand komen is dus niet altijd waardevrij. Sociale en politieke omstandigheden spelen een rol waarbij bepaalde narratieven dominant zijn ten opzichte van andere. Zo was er in de tijd van tempo doeloe weinig aandacht voor onderliggende vormen van racisme en ongelijkheid. De onschuldige Indische jeugd van de hogere witte koloniale klasse was in die tijd een veel beschreven topos en speelde in op verlangens van nostalgie.²⁰ Tempo doeloe-gevoelens overheersten tot het midden van de twintigste eeuw de koloniale literatuur, maar gaandeweg is het besef ontstaan, dat deze gevoelens de werkelijkheid vertekend hebben.

¹³ Kiene Brillenburg Wurth & Ann Rigney (red.), *Het leven van teksten. Een inleiding tot de literatuurwetenschap* (Amsterdam 2006) 297, 299

¹⁴ Ibidem, 327.

¹⁵ Snelders, *Hoe Nederland Indië leest*, 38

¹⁶ www.dbnl.org/tekst/alba001drie01_01

¹⁷ https://www.dbnl.org/tekst/wolf016hist01_01, p.III

¹⁸ Rob Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden* (Amsterdam 1972) 314-321. Kartini noemde Multatuli 'geniaal'.

¹⁹ Brillenburg, *Het leven van teksten*, 371

²⁰ Snelders, *Hoe Nederland Indië leest*, 25, 28, 31

2. Postkoloniale literatuur

In 1978 verscheen *Orientalism* van Edward W. Said (1935-2003), die beschouwd wordt als de grondlegger van de postkoloniale literatuur- en cultuurwetenschap.²¹ In deze baanbrekende studie onderzocht hij de manier waarop het Westen naar het Oosten kijkt. Hij heeft aangetoond dat iedere tekst gekleurd wordt door een bepaalde blik waarbij de auteur bewust of onbewust een ideologisch geladen visie ontwikkelt en dat iedere vorm van weergave, representatie, een zeker standpunt met zich meebrengt. Said liet zien dat veel Europese cultuuruitingen op een westers wereldbeeld zijn gebaseerd, met alle koloniale hiërarchieën en uitsluitingsmechanismen die hierin aan te wijzen zijn.²² Iedere vorm van representatie brengt dus een zeker standpunt met zich mee en de onderhavige tekst wordt zo gestuurd door de auteur die een bepaald ideologisch geladen standpunt inneemt.²³

In *Orientalism* gaat het in feite over de relatie tussen representatie en onderwerping.²⁴ Binaire opposities treffen we in vrijwel alle theorieën over beeldvorming aan en zij vinden hun oorsprong bij Edward Said. Kernwoorden in zijn theorie zijn 'Binary opposition', 'The Self and the Other' en 'Othering'. Dit laatste begrip staat centraal in dit onderzoek. In de benaderingen van postkoloniale literatuur zijn verschillende uitgangspunten aan te wijzen.

Zowel literaire teksten uit de koloniale periode als teksten uit de periode na de onafhankelijkheid (1945) kunnen als postkoloniaal bestempeld worden. Het zijn geëngageerde teksten waarin een complexe (vaak kritische) houding ten opzichte van de koloniale situatie centraal staat, in het heden en het verleden.²⁵ In de postkoloniale kritiek wordt niet alleen gekeken hoe de ander binnen het kolonialisme is beschreven ('Othering') maar ook hoe koloniale machtsstructuren doorwerken in de post-koloniale tijd.²⁶

De filosoof, historicus en literair criticus Foucault (1926-1984) heeft nadrukkelijk gewezen op de tekst als machtsmiddel. De herhaaldelijk gepresenteerde cultuurtekst construeert volgens deze structuralist bepaalde houdingen en manieren van waarnemen en denken, waarbij 'anderen' als het ware de grenzen van het 'normale' markeren.²⁷ Dit 'normale' en het 'natuurlijke' wordt geproduceerd door de eindeloze herhaling van weergaven waarin een bepaald patroon zit, dat niet langer zichtbaar is als effect van een uitbeelding. Wat ervaren wordt als werkelijkheid is in feite de weergave, die de werkelijkheid steeds op een bepaalde wijze uitbeeldt.²⁸

In Nederland leverde onder andere Theo D'haen een belangrijke bijdrage aan de (post)koloniale literatuur door essays te verzamelen in de lijvige bundels *Europa buitengaats*.²⁹ D'haen wijst er in deze publicatie op, dat koloniale literatuur rechtstreeks is verbonden met de Europese expansie. Postkoloniale literatuur is geschreven in de taal van het vroegere Europese moederland en geeft reacties op de koloniale literatuur van de vroegere kolonie, met de bedoeling een eigen nationaal identiteitsgevoel te bevorderen bij de ex-

²¹ Petra Boudewijn, *Warm bloed. De representatie van Indo-Europeanen in de Indisch-Nederlandse letterkunde (1860-heden)* (Hilversum 2016) 27

²² Dorleijn, *Literatuur*, 145, 146

²³ Boudewijn, *Warm bloed*, 27

²⁴ Brillenburg, *Het leven van teksten*, 373

²⁵ Ibidem, 369

²⁶ Snelders, *Hoe Nederland Indië leest*, 40

²⁷ Jan Nederveen Pieterse, *Wit over zwart. Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur* (Den Haag 1990) 233

²⁸ Maaike Meijer, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie* (Amsterdam 2005), 101, 102, 103

²⁹ Theo D'haen, *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen* (Amsterdam 2002)

gekoloniseerden.³⁰ Zo zitten er in de bundel bijdragen van Paasman, Termorshuizen, Van Zonneveld, Anbeek en Leerssen die het beeld van de postkoloniale literatuur invullen vanuit Europees perspectief. Zij hebben allen aandacht besteed aan de kwestie van beeldvorming.

3. *Cultural Studies*

Bij dit interdisciplinaire vakgebied, een poststructuralistische cultuurkritische benadering, zijn cultuuruitingen in de ruimste zin van het woord voorwerp van studie, waarbij de traditionele scheiding tussen hoge en lage cultuur niet langer wordt erkend.³¹ Van Alphen en Meijer introduceerden de literaire ideologiekritiek, een richting binnen Cultural Studies in de neerlandistiek, waarbij de banden tussen literatuur en maatschappelijk engagement aangehaald worden.³²

Meijer ziet culturele studies niet direct als plaatsvervanger van literatuurwetenschap maar als een nieuw en invloedrijk gebied daarnaast. In de Moderne Tijd kwam de maatschappijkritische rol van literatuur steeds meer in beeld. De sociale functie van literatuur is het meest zichtbaar bij literatuur die het engagement als uitgangspunt heeft. Geëngageerde schrijvers stellen zichzelf tot doel om maatschappelijke kwesties kritisch aan te kaarten en, indien mogelijk, in de bestaande maatschappelijke orde in te grijpen.³³

Publicaties op het gebied van Cultural Studies springen gemakkelijk heen en weer tussen sociologie, literatuurwetenschap, geschiedenis en andere disciplines. De huidige beweging van de letterendisiplines en sociale wetenschappen in de richting van culturele studies wordt beschreven als een paradigma-wisseling.³⁴ Er zijn drie in het oog springende verschillen tussen de klassieke literatuurstudie en culturele studies. Ze betreffen achtereenvolgens het object, de methode en de inzet van het onderzoek.

Bij Cultural Studies is sprake van een fundamenteel andere benadering van de culturele tekst. Volgens de klassieke literatuuropvatting was de tekst uniek en stond los van context. Het doel was interpretatie van een betekenis die al in het werk besloten lag. In culturele studies gaat het daarentegen om het verband van de culturele tekst met andere cultuuruitingen, met eigentijdse sociale praktijken. De culturele tekst wordt gezien als actor, als maker van politieke en sociale realiteiten. Van Alphen en Meijer zien hier als logisch gevolg, dat juist daar waar niemand oplet, de stereotypen 'naar binnen marcheren' en worden bevestigd en doorgegeven.³⁵

Onderzoek binnen het kader van Cultural Studies en met name de ideologiekritiek hebben de laatste decennia internationaal een grote vlucht genomen en zij zijn bijzonder waardevol om de culturele herinneringen aan te vullen en bovendien bij te sturen.

4. *Ideologiekritiek*

De discussie over literatuur en sociaal engagement is verbonden met het feit dat literatuur deel uitmaakt van onze werkelijkheid.³⁶ Hoving onderscheidde in 2004 in de (post)koloniale

³⁰ D'haen, *Europa buitengaats*, 7, 12

³¹ Meijer, *In tekst gevat*, 85

³² Dorleijn, *Literatuur*, 56

³³ Ibidem, 137

³⁴ Paradigma: het begrip werd gelanceerd door Thomas Kuhn. Het is een dominante theorie die als een soort wetenschappelijke bril werkt door bepaalde aspecten van het empirische domein zichtbaar en onderzoekbaar te maken en andere aspecten naar de achtergrond te schuiven. Brillenburg (2006) 22

³⁵ Ernst van Alphen, Maaike Meijer, red., *De canon onder vuur. Nederlandse literatuur tegendraads gelezen* (Amsterdam 1991), 15

³⁶ Maria Boletsi, Sarah de Mul, Isabel Hoving, Liesbeth Minnaard, *De lichtheid van literatuur. Engagement in de multiculturele samenleving* (Leuven/ Den Haag 2015) 11

literatuur twee tradities: een filologische en een ideologiekritische.³⁷ Ideologiekritiek wil literatuur in een breder, maatschappelijk kader bestuderen, vanuit de visie dat letterkunde is verbonden met een complex van maatschappelijke en politieke krachten.³⁸

Na Marx was het begrip 'ideologie' verdacht, omdat de term werd gebruikt om ideeën van tegenstanders als onjuist en vals te diskwalificeren. Maar de opvattingen over de betekenis van het begrip 'ideologie' lopen sterk uiteen.³⁹

Van Alphen merkte in dit kader op, dat definities en omschrijvingen van het begrip 'ideologie' meestal vaag en algemeen gesteld worden, zodat je er niet veel wijzer van wordt, ofwel zijn ze zo beperkt en eenzijdig geformuleerd, dat allerlei interessante vragen op dit gebied onmogelijk worden en het toepassingsgebied vernauwt.⁴⁰ Waar 'ideologie' staat, zou ook 'vooronderstelling' of 'uitgangspunt' kunnen staan. Ideologie zit ergens 'onder' of 'achter', iets wordt 'erop gebaseerd'. Ideologie heeft voor velen een negatieve connotatie (vooordeel, vals bewustzijn).

Codes zijn de gronden op basis waarvan mensen betekenis geven aan de hen omringende wereld. Het zijn de vooronderstellingen over relaties tussen tekens en de betekenissen die daarmee verbonden zouden moeten worden.⁴¹ Ideologieën zijn verstarde codes en codes zijn regels die uitdrukkingen met betekenissen verbinden waarbij het draait om de manier waarop die twee niveaus met elkaar verbonden zijn. Een bewustzijnsvorm wordt als ideologie bestempeld omdat zij onrechtvaardige sociale praktijken rechtvaardigt of ondersteunt, of omdat zij sociale tegenstellingen verbergt.⁴² Een code is geen toevallige, eenmalige regel, maar een specifieke soort: een regel die betekenis vastlegt. Men blijft zich er echter van bewust dat het hier in principe willekeurige afspraken betreft. Het is de keuze voor een betekenisrelatie, maar er zijn altijd andere betekenisrelaties mogelijk. Codes kunnen doorbroken worden. Een code die als natuurlijk ervaren wordt noemt Van Alphen 'ideologie'. Wanneer iets een ideologie is, wordt de eenzijdigheid van de door de code gelegde betekenisrelatie niet langer gezien.

De Franse marxistische filosoof Althusser (1918-1990) heeft ideologie opgevat als de productie van representaties. Doordat de subjecten zich met die representaties vereenzelvigen, brengen die tegelijk de vorming van die subjecten met zich mee. Ideologieën zouden bestaan uit imaginaire verbeeldingen van de werkelijkheid die door die werkelijkheid zelf geproduceerd worden. Bij Althusser komt ideologie neer op vals bewustzijn.⁴³ In de theorie van Althusser fungeert de term 'ideologie' als de voorwaarde voor onze kennis en ervaring van de wereld. Zij is het filter waardoorheen we deze wereld beleven, waarnemen en begrijpen. Onbewust, omdat die ideologie niet bevraagd wordt, maar letterlijk voor waar wordt aangenomen.⁴⁴

Brillenburg Wurth en Rigney formuleren synoniemen voor ideologiekritiek:

'Ideologiekritiek ofwel cultuurkritiek ofwel cultuuranalyse is de analyse en de interpretatie van literaire teksten als culturele betekenisdragers. [...] Dit impliceert een

³⁷ Snelders, *Hoe Nederland Indië leest*, 43

³⁸ Van Alphen, *De canon onder vuur*, 14

³⁹ Ernst van Alphen, *Bang voor schennis? Inleiding in de ideologiekritiek* (Utrecht 1987) 61

⁴⁰ Ibidem, 17

⁴¹ Ibidem, 38, 39

⁴² Ibidem, 42-45, 52, 53, 64

⁴³ Ibidem, 32-35

⁴⁴ Brillenburg Wurth, *Het leven van teksten*, 371

onthullende manier van lezen die onvermoede, verborgen culturele betekenissen in literaire teksten naar boven haalt.⁴⁵

5. *Perspectief*

Teksten van Europese schrijvers gingen een rol in de werkelijkheid spelen en waren er de aanzet voor dat racistische perspectieven op Javanen een eigen leven gingen leiden. Vanwege het feit dat er van koloniale zijde geringe belangstelling was voor de lokale bevolking, werd de 'ander' voorgesteld als een karikatuur met culturele stereotyperingen en dit beeld kreeg de status van 'het normale'.⁴⁶ Het gevolg en de intentie van deze beeldvorming was, dat zij de legitimiteit van kolonisatie en slavernij verdedigde.

Met name in de negentiende eeuw is deze beeldvorming deel uit gaan maken van een hardnekkig mondiaal systeem. Ingewikkelde processen van uitsluiting en insluiting zijn daarna werkzaam geweest op allerlei niveaus in vele domeinen van het maatschappelijk gebeuren en de vicieuze cirkel liet zo weer nieuwe producten ontstaan waarin die beeldvorming opnieuw doorklonk en de status quo onveranderd bleef.⁴⁷

Teksten vanuit het perspectief van Indonesiërs zijn zeer zeldzaam in de Indische belletrie. Zij kunnen echter het beeld van de Javaan verduidelijken, waardoor stereotypen in teksten met Europees perspectief ontmaskerd kunnen worden. In dit onderzoek is gekozen voor een roman van Pramoedya Ananta Toer, een Indonesische schrijver die ons vanuit het perspectief van de Javaanse Minke kennis laat maken met Nederlands-Indië en de oorspronkelijke bewoners aan het begin van de twintigste eeuw. Het is een werk dat deel uitmaakt van een tetralogie en dat gezien kan worden als een waardevolle aanvulling op de culturele herinnering van de koloniale tijd in de eerste helft van de twintigste eeuw.

6. *Beeldvorming*

De term 'beeldvorming' is een vaag begrip, waar onderzoekers uit verscheidene disciplines zich geregeld over bogen en blijven buigen. Letterlijk betekent beeldvorming het vormen van beelden. Beeldvorming ontstaat voor een groot deel in beelden en teksten.

Voor de eerste deelvraag van dit onderzoek is het van belang om de term 'beeldvorming' binnen het letterkundige kader nauwkeurig te definiëren. Hiervoor heb ik literatuur van Meijer geraadpleegd. Zij (c.s.) definieert 'beeldvorming' als een mentaal proces en constateert dat weergaven afhankelijk zijn van culturele codes, regels die uitdrukkingen en betekenissen verbinden, en conventies, stilzwijgende, aanvaarde opvattingen.⁴⁸ Onder representatie versta ik in navolging van Boudewijn: 'uitbeelding, weergave'.⁴⁹

Literaire representaties zijn tijd- en plaatsgebonden en zij leveren een voortdurende wisselwerking tussen literatuur en cultuur.⁵⁰ Bovenal worden representaties gezien als een vorm van macht. Zo bracht William Shakespeare *Othello* tot leven, de Moor van Venetië, die rond zestienhonderd leefde in een Europese samenleving en Arthur Japin beschreef in *De zwarte met het witte hart* de levens van Kwasi en Kwame, twee Afrikaanse prinsjes die in de

⁴⁵ Brillenburg Wurth, *Het leven van teksten*, 372

⁴⁶ Sarah De Mul, 'Politiek of authentiek? Multiculturele desoriëntatie en het egodocument in *Los* van Tom Naegels en *Missie* van David van Reybrouck' in: Boletsi e.a. (2015) 31

⁴⁷ Isabel Hoving, 'De fantasieën van de onschuldigen: over het gif van een onverwerkt verleden, en wat literatuur daaraan kan doen', in Boletsi (2015) 85

⁴⁸ Smelik, *Effectief beeldvormen*, 3, 5, 6

⁴⁹ Boudewijn, *Warm bloed*, 14

⁵⁰ Ibidem, 24, 25

negentiende eeuw in Holland terecht waren gekomen. Via deze en andere verhalen met een Europees perspectief hebben lezers zich een 'beeld' kunnen vormen van deze allochtonen in Europa. Helaas bestaat een deel van datgene wat wij als 'onze' cultuur beschouwen uit vooroordelen ten aanzien van andere culturen.⁵¹

Binnen Cultural Studies is 'representatie' een centraal begrip. De taak van de ideologiekritiek, is te onderzoeken in hoeverre de ideologieën in teksten schadelijk zijn en voor wie ze schadelijk zijn.⁵² De centrale vraag om deze beelden te onthullen is dan: Wat hebben wij van de 'ander' gemaakt en waarom?⁵³ Wat onderzoekers bezighoudt is de rol die representaties in dit kader spelen en hoe we ze kunnen ontmaskeren.

7. Stereotypering

Beeldvorming kan niet tot een paar eenvoudige categorieën herleid worden, want zij komt voort uit een breed spectrum van historische verhoudingen.⁵⁴ We spreken van stereotypering als aan een persoon vaste en onveranderlijke betekenissen worden gehecht. Stereotypering ontstaat door vereenvoudiging of generalisering en stereotiepe beeldvorming kan bepaalde leden van een doelgroep uitsluiten.⁵⁵ Bovendien versterkt zij het wij/zij-denken waardoor de sociale ongelijkheid wordt bevorderd en processen van in- en uitsluiting het gevolg zijn. De term 'eurocentrisme' is in dit kader van toepassing en 'stereotypen, vooroordelen en rolpatronen' dringen zich hierbij aan ons op, alle beschreven vanuit dit perspectief, waarbij representatie bovendien gezien wordt als een vorm van machtsuitoefening. Stereotypering ontstaat door vereenvoudiging of vertekening en generalisering. Dit houdt ontkenning in van individualiteit en stereotypen worden als geldig beschouwd voor alle leden van de betrokken groep.⁵⁶

Stereotypen werken tot op zekere hoogte als zichzelf waarmakende voorspellingen. De verbeelde personen worden in bepaalde rolpatronen gemanoeuvreerd, zodat er een vicieuze cirkel ontstaat van een sociale realiteit die de stereotypen lijkt te bevestigen. Als duidelijk is dat er sprake is van stereotypering, zal ernaar gestreefd worden om bepaalde rolpatronen te doorbreken uit verzet tegen de beeldvorming die aan de rolpatronen ten grondslag ligt.

Maar sommigen menen dat stereotypen op waarheid berusten. Een extreme vorm daarvan is de visie dat stereotypen een soort oerbeelden, archetypen of prototypen zijn.⁵⁷

Stereotyperingen kunnen zo het wij/zij- denken versterken.⁵⁸ Sociale ongelijkheid kan een van de belangrijkste gevolgen van beeldvorming zijn, omdat minderheden laag worden ingeschaald op de maatschappelijke ladder.⁵⁹

Hoving verweet de literatuurkritiek dat zij te weinig aandacht besteedt aan verhalen van immigranten en bewoners van voormalige koloniën, die een verbreding van het debat zouden kunnen betekenen. Zij betreurde het dat een ideologische benadering van literatuur niet tot veranderingen leidt, ondanks het feit dat ze vaak onmisbare inzichten biedt.⁶⁰ Scheffer schreef hierover in zijn essay *Het multiculturele drama* (2000):

⁵¹ Nederveen Pieterse, *Wit over zwart*, 7, 9, 11

⁵² Van Alphen, *De canon onder vuur*, 15

⁵³ Nederveen Pieterse, *Wit over zwart*, 11

⁵⁴ Ibidem, 13

⁵⁵ Smelik, *Effectief beeldvormen*, 3

⁵⁶ Nederveen Pieterse, *Wit over zwart*, 11

⁵⁷ Ibidem, 12

⁵⁸ Hoving in Boletsi, 'De fantasieën van de onschuldigen', 86

⁵⁹ Nederveen Pieterse, *Wit over zwart*, 234

⁶⁰ Hoving, 'De fantasieën van de onschuldigen', 91

'We leven in Nederland langs elkaar heen: ieder zijn eigen café, zijn eigen school. Zijn eigen idolen, zijn eigen muziek, zijn eigen geloof, zijn eigen slager en straks zijn eigen straat of buurt. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat al die oude en nieuwe Nederlanders weinig tot niets van elkaar weten.'⁶¹

Als definitie van stereotiep is door Meijer c.s. gekozen voor 'vast, onveranderlijk, bij elke gelegenheid terugkerend' beeld en een stereotype geeft dus vorm aan een idee. Een stereotype is een specifiek teken met een vaste en onveranderlijke betekenis, aan een volk of aan individuen uit een groep worden deze betekenissen gehecht. Stereotypering wordt pas een probleem als zij gekoppeld wordt aan waardeoordelen. Als negatieve vooroordelen gekoppeld worden aan biologische eigenschappen van een groep hebben we te maken met seksistische en racistische stereotypen, die centraal staan in dit onderzoek. Deze stereotypen kunnen zich pejoratief ontwikkelen tot schadelijke stereotiepe beelden door het 'primitiveren, erotiseren, exotiseren, problematiseren en criminaliseren' van anderen. Populair uitgedrukt noemt Meijer het stereotype een 'grote gelijkmaker', want onder het regime van stereotypen worden alle allochtonen hetzelfde.⁶²

In dit onderzoek wil ik aanhaken bij het discours van 'Othering', waarin specifiek de hoofdpersonen van de door mij gekozen romans Ducroo en Minke zich distantieëren van Javanen.⁶³

8. Analysemethode

Tekstuele mechanismen van beeldvorming kun je analyseren met behulp van theoretische inzichten. Uitgaande van de stelling dat stereotiepe beeldvorming bepaalde leden van een doelgroep kan uitsluiten heeft Meijer c.s. een theorie ontwikkeld om het verschijnsel beeldvorming te analyseren.⁶⁴ Haar uitgangspunt is, dat beeldvorming een proces is, iets dat ontstaat maar dat beeldvorming ook een mentaal proces is, iets wat iemand voor de geest staat. Binnen het proces van beeldvorming onderscheidt zij drie niveaus: de concrete beelden en teksten, de totstandkoming hiervan en de beïnvloeding waaronder is begrepen de mogelijke verandering van de mentale beeldvorming die dan wederom in nieuwe, materiële beeldvorming resulteert. Het derde niveau staat in dit onderzoek centraal, want Meijer wil graag dat de stereotype beeldvorming over autochtonen verandert.

De doelstelling van *Effectief beeldvormen* is tweeledig: de bewustwording en daarna het ontwikkelen van positieve beeldvorming van alle uitgesloten groepen en daarom richt het onderzoek zich op de volgende vragen: Hoe komt beeldvorming tot stand, welke rol spelen concrete beelden en teksten daarin, hoe verhouden deze beelden zich tot de innerlijke, mentale beelden en hoe werkt in- en uitsluiting in beeldvorming?

Meijer heeft zich gebogen over de vraag hoe etniciteit in teksten wordt gecreëerd. Zij heeft onderzocht hoe onderscheidingen als wit/zwart, Europa/Derde Wereld, blank zelf/etnische ander met tekstuele middelen worden opgebouwd, geësthetiseerd en genaturaliseerd, zodat ze verschijnen als echt en 'vanzelfsprekend'. Deze binaire opposities treffen we in vrijwel alle theorieën over beeldvorming aan en zij vinden hun oorsprong bij Edward Said. Meijer vertaalt 'Othering Strategies' als 'strategieën die de inheemse bevolking als 'ander/Other' beschrijven

⁶¹ Paul Scheffer, 'Het multiculturele drama', in: *NRC Handelsblad* (29-1-2000)

⁶² Smelik, *Effectief beeldvormen*, 5, 6, 11, 12, 24-32

⁶³ Ducroo is de protagonist in *Het land van herkomst* van E. du Perron (1935) en Minke is de focalisator in *Aarde der mensen* van Pramodya Ananta Toer (1980)

⁶⁴ Smelik, *Effectief beeldvormen*, 3, 15

en buitensluiten'. Het is de typering van de ene groep door een andere, waardoor stereotypen ontstaan.⁶⁵

Meijer baseert haar theorie over beeldvorming onder meer op de uitgangspunten van de Amerikaanse romanschrijfster en Nobelprijswinnaar Toni Morrison in haar *Playing in the Dark. Whiteness and the Literary Imagination* uit 1990. Morrison heeft in deze studie de gevolgen onderzocht van de aanwezigheid van zwarte mensen in de Verenigde Staten voor de Amerikaanse literatuur. Wat zeggen representaties van hen over de blanke auteur die ze opschreef ofwel: wat was het effect van het hebben van slaven op het zelfbeeld van de meester? Morrison ontdekte dat beelden van zwarten in witte teksten beladen zijn met extra betekenissen.

Meijer gebruikte de uitgangspunten van *Playing in the Dark* voor de analyse van de romans *Rubber* (1931) en *Koelie* (1932) van Madelon Székely-Lulofs (1899-1958).⁶⁶

Bij de bespreking van *Koelie* bracht Meijer zes nieuwe 'othering' strategieën onder de aandacht, die een rol kunnen gaan spelen in dit onderzoek, waarin we zoeken naar een kader om literaire beeldvorming van Indonesiërs te onderzoeken in de door ons uitgekozen romans. De eerste strategie is het veelvuldig markeren van huidskleur en naaktheid. Zo is de term 'bruin(e)' een veelgehoorde, een pars-pro-totische aanduiding van de inheemse persoon, die hem/haar op afstand plaatst. Elke lezer weet dat Javanen bruin zijn dus die herhaalde verwijzing naar kleur heeft geen enkele informatieve meerwaarde. Er wordt een raciaal verschil mee aangeduid.

De tweede strategie is het homogeniseren van mens en landschap/omgeving, wat opgevat kan worden als een 'verdinging' van de inheemse mens. Er wordt in *Koelie* overeenkomst gesuggereerd tussen de bruine lichamen en het land (water, bruine oevers, schaduwen) evenals een gelijkenis tussen koelielijken en dieren (karbouwenlijven): op beide droogt de modder grijs op.

De derde strategie betreft de economie van het stereotype: het via een shortcut typeren van etnische groepen. Zo worden de Chinezen in *Koelie* steeds groepsgewijs gerepresenteerd als 'het wrede gele ras'. Zij fungeren op hun beurt als 'ander' voor de Indonesische koelies, door wie ze gehaat worden. Blanken bevestigen de onderlinge rassenhaat door zich kritiekloos achter de visie van de koelies te scharen.

De vierde strategie wordt het theater van wreedheid en niet-civilisatie genoemd. In *Koelie* wordt veel afschuwelijk geweld beschreven. Contractarbeiders bestelen en bedriegen elkaar en er vindt een schokkende moord op een Chinees plaats. Veel van dat geweld lijkt voort te komen uit de inheemse mens zelf: zijn racisme, zijn bijgeloof, zijn onverschilligheid, zijn seksisme. De Europeaan komt als mede-verantwoordelijke slechts weinig in beeld, hoewel de roman geschreven is vanuit zijn perspectief.

De vijfde strategie is het gebrek aan inheems zelfbegrip en zelfreflectie. De Javaan wordt steeds gerepresenteerd als onbewust van zichzelf, niet in staat tot zelfreflectie. Voortdurend is de boodschap: de Indonesiër kan zichzelf en zijn eigen leven niet bevatten, hij weet zelf niet wat er in hem omgaat.

De zesde strategie is het exotisch oxymoron, waarin vereniging van het onverenigbare plaatsvindt, bijvoorbeeld 'koud vuur' en 'brandend ijs'. Schoonheid en gevaar worden steeds verenigd in *Koelie*. Zo wordt de hoofdpersoon beschreven als een Salomé, ondoordringbaar, mooi en gevaarlijk, verleidelijk en verslindend, een prachtige bloem, die eveneens een

⁶⁵ Marita Mathijsen, 'De Limburger als de ander' (2011) in *Nieuws van de DBNL* (8-1-2018)

⁶⁶ Meijer, *In tekst gevat*, 117-123

'sluipmoordende woekerplant' is. Hij wordt in een andere passage zowel gevaarlijk, doods en giftig als zoet en liebleuk, zowel schuldig als onschuldig genoemd. Deze mengeling van het bovenmenselijke en het ondermenselijke is een romantisch-decadent stereotype en hierdoor wordt de inheemse hoofdpersoon omgevormd tot een figuur van (raciale) uitsluiting.⁶⁷

Door de zes othering strategieën van Meijer toe te passen op de Indische hoofdstukken van de roman van Du Perron en op de Bildungsroman van Pramodya zal wellicht duidelijk worden welke schrijver zich stereotiep over Javanen heeft uitgelaten.

Eddy du Perron beschrijft in *Het land van herkomst* voornamelijk 'Inlanders' die behoren tot het personeel van zijn familie. Zij wonen grotendeels bij hen in, zoals dat gebruikelijk was in Nederlands-Indië. De hoofdpersoon van *Aarde der mensen* beschrijft in het eerste deel van zijn tetralogie vooral Javanen, die hij ontmoet bij de Njai, die autodidact is en een groot bedrijf leidt. Daarnaast maken we kennis met zijn familie en enkele kleine handwerkslieden. Beide romans spelen gedeeltelijk in tempo doeloe, waar de relatie van de Europeaan tot de 'ander' een patriarchaal karakter droeg en contacten met de lokale bevolking vrijwel uitsluitend liepen via de baboe, de njai en de bedienden. Maar deze relatie was vaak van zeer vertrouwelijke aard.⁶⁸

Conclusie

Beeldvorming is een gevoelige zaak en om een theoretisch kader te vinden lag het voor de hand om aansluiting te zoeken binnen de literaire ideologiekritiek waar letterkunde in een maatschappelijk kader bestudeerd wordt. Een centraal begrip in deze kwestie is 'stereotypering', vaste en onveranderlijke betekenissen koppelen aan een persoon of bevolkingsgroep, vaak met het doel bepaalde leden van deze groep uit te sluiten en zo het wij/zij-denken te bevorderen. Teksten zijn machtsmiddelen waarin bepaalde patronen te onderscheiden zijn. Representaties worden gezien als een vorm van macht.

Werken die behoren tot de Indische literatuur werden geschreven door auteurs met een koloniaal perspectief en onze culturele herinneringen zijn hierdoor gekleurd, maar in deze eeuw van globalisering is het dominante eurocentrische perspectief aan kritiek onderhevig en vooral de scheidslijn 'hoog'/'laag' ligt onder vuur. In de belangstelling staat onderzoek waarin wordt bekeken in hoeverre 'ras' een ordenend principe is, een sociale constructie die mensen van elkaar onderscheidt.

Welke visie uit een literair werk spreekt, is niet altijd duidelijk, de onderliggende laag is moeilijk te peilen en de ruimte waarin culturele herinneringen tot stand zijn gekomen is niet altijd waardevrij. Tempo doeloe-gevoelens overheersten tot het midden van de twintigste eeuw de koloniale literatuur, maar het besef is gaandeweg ontstaan dat deze gevoelens de werkelijkheid vertekend hebben.

Van Alphen en Meijer introduceerden aan het einde van de vorige eeuw de literaire ideologiekritiek, waarbij de banden tussen literatuur en maatschappelijk engagement aangehaald werden en er was hier dus sprake van een andere benadering van een culturele tekst, want zij werd gezien als maker van politieke en sociale realiteiten.

Althusser, Frans marxistisch filosoof, had 'ideologie' opgevat als de productie van representaties en Brillenburg Wurth en Rigney wezen op verborgen culturele betekenissen in literaire teksten. Beeldvorming verdedigde de legitimiteit van kolonisatie en slavernij en maakte deel uit van een mondiaal systeem. Said heeft hier nadrukkelijk op gewezen.

⁶⁷ Meijer, *In tekst gevat*, 158-165

⁶⁸ Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel*, 392

Literaire representaties zijn tijd- en plaatsgebonden, beeldvorming komt voort uit een breed spectrum van historische verhoudingen. Hoving heeft de literatuurkritiek verweten dat zij te weinig aandacht besteedt aan verhalen van inheemsen, bewoners van voormalige koloniën, die een verbreding van het debat zouden kunnen betekenen.

Meijer heeft zich bezig gehouden met de vraag hoe etniciteit in teksten wordt gecreëerd en door middel van zes 'Othering' strategieën heeft zij een onderzoeksmethode geïntroduceerd die toepasbaar is op (literaire) teksten.

Deze strategieën vormen de basis van dit onderzoek en worden toegepast op twee romans, één roman met een Europees en één roman met een Javaans perspectief, in aansluiting op het verwijt van Hoving, dat de literatuurkritiek te weinig aandacht besteedt aan verhalen van de 'ander'.

HOOFDSTUK 3 DE BETEKENIS VAN HET GEDACHTEGOED VAN MULTATULI VOOR E. DU PERRON EN PRAMOEDYA ANANTA TOER

Inleiding

Koloniale literaturen hebben een belangrijke invloed uitgeoefend op de beeldvorming in het Westen van de in Azië en Afrika levende volkeren. De binaire polariteiten 'wij' tegenover 'zij', de 'meester' tegenover de 'onderdaan' overheersten de literaturen in de koloniën. Er waren van tijd tot tijd eenlingen die hun stem verhieven tegen de uitbuiting en de onderdrukking van die 'ander' en zij vertegenwoordigden de stem van het geweten.⁶⁹ Een van hen was Eduard Douwes Dekker, alias Multatuli.

Zijn oeuvre heeft grote invloed uitgeoefend op de Nederlandse literatuur en de koloniale politiek. De teksten betekenden de doorbraak van het moderne individualisme in denken, voelen en schrijven en zijn schrijfstijl doorbrak de lange schrijftaaltraditie van de ingewikkelde klassieke zinsbouw.

In zijn bekendste werk *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij* uit 1860 beschreef hij de drie maanden waarin hij assistent-resident was in Lebak: van 4 januari tot 4 april 1856. Vernieuwend was de opzet van zijn roman, het is een kadervertelling, verschillende genres vormen het verhaal van Lebak binnen de roman waar Sjaalman zijn grote pak papieren doorspeelt aan Batavus Droogstoppel, zijn oude klasgenoot. Sötemann concludeerde, dat in de roman de figuren Sjaalman, Havelaar en Multatuli zich uiteindelijk doen kennen als één en dezelfde: de held-auteur van het werk (identificatie). Hij noemt Havelaar 'de strijder voor recht, wiens opvallende mentaliteit al een voorafspiegeling vindt in de jonge Sjaalman.' [...] Multatuli komt tevoorschijn om het slot te presenteren.⁷⁰

Douwes Dekker heeft met zijn 'belangrijkste protestboek uit de Nederlandse koloniale literatuur' veel invloed uitgeoefend op auteurs die na hem publiceerden. Zowel de afwijkende structuur van de roman als de aanklachten tegen Europese en inheemse feodale onderdrukkers hebben velen bewust gemaakt. Zijn gedachtegoed is in Holland koloniaal erfgoed geworden, maar ook in Indonesië is Multatuli bekend en werd hij op handen gedragen door de nationalistische beweging.

In dit onderzoek staat de Indonesische schrijver Pramoedya Ananta Toer centraal. Volgens Dolk schrijft Teeuw, dat we zijn ideologische ontwikkeling aanvankelijk kunnen plaatsen in de stroming van het 'universeel humanisme', met idealen van menselijkheid en menselijke waardigheid.⁷¹ Voor Pramoedya Ananta Toer was Multatuli het grote voorbeeld van de anti-imperialist en proletarisch humanist.⁷²

Ook E. du Perron, de andere pijler van dit onderzoek, is vooral in de late jaren dertig van de vorige eeuw een bijzondere aanhanger en onderzoeker van het gedachtegoed van Multatuli geweest. Qua motieven en thematiek vertoont het werk van Du Perron een grote eenheid en in *De smalle mens* I poneert Du Perron de volgende stelling:

⁶⁹ Theo D'haen en Gerard Termorshuizen (red.), 'Kolonialisme en literatuur' in: *Semaian 17. De geest van Multatuli. Proteststemmen in vroegere Europese koloniën*. (Leiden 1998) 2

⁷⁰ Dr. A.L. Sötemann, *De structuur van Max Havelaar. Bijdrage tot het onderzoek naar de interpretatie en evaluatie van de roman deel I* (Groningen 1973) 16, 71

Een opsomming van de inhoud van het pak van Sjaalman vinden we in de *Havelaar* op p. 38-44

⁷¹ Liesbeth Dolk, 'Een geestelijke vader' Pramoedya Ananta Toer en Multatuli', in: *Indische Letteren. Jaargang 9* (1994) 97. A. Teeuw, hoogleraar Indonesische Letterkunde te Leiden van 1955-1986 heeft het oeuvre van P.A. Toer diepgaand geanalyseerd.

⁷² Dolk, 'Een geestelijke vader', 100

'De enige juiste reactie- spontaan, zonder vervalsing uit naam van de kunst, tegen de cliché's van de domineesliteratuur, is die van Multatuli geweest. Zijn invloed is nog duidelijk aanwijsbaar in de gewone geschreven taal van heden, die als taal beter is dan alle woordexcessen van de 'kunst' van 1880.'⁷³

Zijn spil in de sympathie voor Multatuli wordt gevormd door 'Jan Lubbes', Du Perrons symbool van de overal aanwezige Hollandse kleinburger, met alle nare eigenschappen van dien.⁷⁴ Eddy du Perron en Eduard Douwes Dekker waren lotgenoten in hun verzet tegen dit 'familielid van Jan Salie en Jan Rap, een rasechte naneef van Droogstoppel bovendien'. Droogstoppel was de karikatuur van de Hollands-calvinistische ondernemer, die met godsvruchtig eigenbelang het systeem van onderdrukking in stand hield.⁷⁵ Maar 'hij is moderner en hij is even benepen, vulgair, goedkoop in deugd of in ondeugd, traag van geest en van gemoed, maar bovendien bloeddorstig als men aan zijn 'welbegrepen eigenbelang' komt'.⁷⁶

1. *E. du Perron en Multatuli*

Het is niet bekend wanneer Du Perron exact kennis heeft gemaakt met het werk van Multatuli, maar wel is aantoonbaar dat hij in de jaren twintig al het nodige van hem had gelezen.⁷⁷ Een jaar na het verschijnen van *Het land van herkomst*, in 1936, was hij met zijn gezin terug gegaan naar Nederlands-Indië en op Java werd hij direct geconfronteerd met Multatuli en de familie Douwes Dekker. Hij ontmoette er Ernest Douwes Dekker, kleinzoon van de oudste broer van Multatuli. Op 19 februari 1937 is het dan vijftig jaar geleden dat Multatuli overleed en toen Du Perron op verzoek van Menno ter Braak in Indië er een artikel over schreef, constateerde hij dat *de Havelaar* de aanleiding is geweest voor de ethische richting.⁷⁸ De mannen van het tijdschrift *Forum* (1932-1935) hebben Multatuli zeer gewaardeerd. In zijn opstel '*Jan Lubbes*' in juli van de derde jaargang van *Forum* (1934) constateerde Du Perron dat *Forum* zijn strijd gestreden had, de strijd 'tegen diverse vormen van humbug, van gangbare valse munt en van stelselmatig opgeblazen waarheden in leven en kunst, in etika en estetika, meer bepaald in het hedendaagse Nederland'. Al deze kenmerken waren verenigd in Jan Lubbes:

'Beurtelings laffer dan Jan Salie, vunziger dan Jan Rap, dommer en koppiger dan Jan Publiek, en op ieder ogenblik aan deze allen verwant, is hij niettemin essentieel en onvervangbaar zichzelf: Jan Lubbes. Van zijn invloed loopt de Nederlandse literatuur over.'⁷⁹

In dit opstel behandelt Du Perron het 'krijgsgeschreeuw van Jan Lubbes'. Hij verwoordt een aversie tegen de middelmaat van de 'winkelstand', die geen besef heeft van rangorde en elite.

⁷³ E. du Perron, *Uren met Dirk Coster. De smalle mens I* (Amsterdam 1965) 90

⁷⁴ Kees Snoek, *E. du Perron. Het leven van een smalle mens* (Amsterdam 2005) 1223. Biografie

⁷⁵ Multatuli, *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij* (Rotterdam 1860/1976) inleiding door G.W.H. p.11

⁷⁶ E. du Perron, *Multatuli. Tweede pleidooi. Beschouwingen en nieuwe documenten met twee tot dusver ongepubliceerde portretten van Multatuli 1875* (Bandoeng MCMXXXVIII) 8

⁷⁷ Snoek, *E. du Perron*, 824

⁷⁸ J.H.W. Veenstra, *Multatuli als lotgenoot van Du Perron* (Utrecht 1979) 9-20, 29

⁷⁹ *Forum. Maandschrift voor letteren en kunst onder leiding van voor Nederland: Menno ter Braak, S. Vestdijk en Victor E. van Vriesland, voor Vlaanderen: Marnix Gijsen, Raymond Hereman, Maurice Roelants en Gerard Walschap. Derde jaargang* (Utrecht 1980) 586-599

Volgens Du Perron is de nieuwe Jan Lubbes, die zich heeft aangepast aan de mode van de dag, collectivistisch van aard: communistisch ofwel fascistisch.⁸⁰

Voordat Eddy du Perron in 1936 terugkeerde naar Indië oefende Multatuli dus al een bepaalde invloed uit op zijn denken, maar toen hij geconfronteerd werd met de koloniale mentaliteit van het Indië waar hij was opgegroeid en dat hij na vijftien jaar terug zag, drong het pas goed tot hem door waarvoor Multatuli had gestreden.

Binnen drie jaar liet Du Perron na zijn *Man van Lebak* (1937) nog drie aan Multatuli gewijde werken volgen: *Multatuli tweede pleidooi*, *Multatuli en de luizen* en *De bewijzen uit het Pak van Sjaalman*. Du Perron begint *Multatuli tweede pleidooi* met een toelichting op de tegenhanger van Multatuli, namelijk Jan Lubbes.⁸¹ Hij herkende in Multatuli een temperament, dat verwant was aan het zijne.⁸² Tevens kon hij in Dekkers drama zijn eigen verzet tegen de gevoelloze ambtenarij projecteren.⁸³

Du Perron had in *Jan Lubbes* 'de Hollander geschetst die niet bij machte is om bepaalde waarden (die van de hartstocht vooral) te erkennen'.⁸⁴ Het tekent zijn gevoel van ontheemding. Du Perron verweet zijn vrienden in Europa dat ze geen idee hadden wat Multatuli voor hem, in Indië, betekende.⁸⁵ Zijn strijd voor Multatuli was in vele opzichten een strijd tegen Holland, tegen het onbegrip en de bezadigde toon van Jan Lubbes.

Had de Multatuli-discussie zich in het begin nog goeddeels geconcentreerd op de tegenstelling tussen de mens en de ambtenaar Douwes Dekker, allengs was deze verschoven naar het vraagstuk van de mens tegenover de schrijver: 'Kan een groot schrijver een klein mens zijn?' Hier sprak weer de leider van *Forum*: 'Een schrijver van groot formaat is per definitie een grote persoonlijkheid ('vent') en kan dus geen minderwaardig mens zijn'.⁸⁶

Du Perron verdiepte zich na zijn terugkomst op Java ook in het wezen van Javanen. Wat was de 'ander' vóór 1860? Een wezen dat een bruine huid had, rijst at en zich verdienstelijk maakte door zo hard mogelijk voor zijn overheersers te werken. Reeds in 1851 was de cultuurstelsel-ellende op Java in felle kleuren geschilderd, maar aan het schilderij ontbrak 'het schitterend coloriet van een Multatuli'.⁸⁷ Het stereotiepe beeld van de Javaan moest veranderen en zijn omstandigheden vroegen om een drastische verbetering. Dat Multatuli deze taak in zijn hoedanigheid als assistent-resident serieus heeft genomen is door Du Perron aangetoond, maar later op diverse punten ter discussie gesteld door enkele critici.

De geboorte van Multatuli heeft volgens Du Perron plaatsgevonden in een nooit verzonden concept-brief van Douwes Dekker aan gouverneur-generaal A.J. Duymaer van Twist van 9 april 1856. Hij schreef hierin dat miljoenen mensen gebukt gaan onder uitzuiging, afpersing, knevelarij, roof en moord en de vraag is om hen daarvan te verlossen. Overal werd de bevolking gekneveld, uitgezogen, verdrukt en mishandeld, maar de 'Inlander' verzette zich niet en onderwierp zich zonder morren aan de herendiensten. Maar Dekker schreef ook dat hij zelf met vrouw en kind honger en armoede tegemoet ging. Tot drie maal toe moest Dekker na zijn ontslag horen dat de Gouverneur-Generaal hem niet kon ontvangen door de drukte van

⁸⁰ Snoek, *E. du Perron*, 686

⁸¹ E. du Perron, *Multatuli. Tweede pleidooi. Beschouwingen en nieuwe documenten met twee tot dusver ongepubliceerde portretten van Multatuli 1875* (Bandoeng MCMXXXVIII) noot

⁸² Snoek, *E. du Perron*, 834

⁸³ Ibidem, 825

⁸⁴ Ibidem, 947

⁸⁵ Ibidem, 834

⁸⁶ Ibidem, 844, 845

⁸⁷ E. du Perron, 'De man van Lebak. Anecdoten en Documenten betreffende Multatuli' in: E. du Perron, *Verzameld werk IV* (Amsterdam 1937/1956) 433

zijn aanstaand vertrek. Een maand later wendde Dekker zich tot diens opvolger Pahud. Maar ook Pahud dacht er niet aan Douwes Dekker te rehabiliteren.⁸⁸

Du Perron heeft de geschiedenis van Douwes Dekker in Lebak na het verschijnen van zijn autobiografische roman (in 1935) tussen 1937 en 1939 gedetailleerd bestudeerd en heeft de resultaten beschreven in drie werken.⁸⁹ Deze werken zijn gebaseerd op officiële bescheiden en andere controlestukken over Douwes Dekker, die daarvoor weinig aandacht hadden gekregen. Voor *Forum* was Multatuli vooral de strijder voor de menselijke waardigheid.⁹⁰

'Maar meer nog dan een verwant temperament was Multatuli voor Du Perron een lotgenoot, even eenzaam en onbegrepen als hij, een bondgenoot over het graf heen in zijn verzet tegen de alom aanwezige Jan Lubbes'.⁹¹

2. *Pramoedya Ananta Toer en Multatuli*

In *A History of Modern Indonesia* van Adrian Vickers is de geschiedenis van Pramoedya Ananta Toer prominent aanwezig. Volgens Vickers bieden met name zijn historische romans een 'venster op de koloniale geschiedenis waarbinnen de moderne natie ontstond'.⁹²

Pramoedya's *Buru-tetralogie* werd gelezen als kritiek op het functioneren van de kolonie waarin racisme een voorname rol speelde maar ook op het feodale systeem, dat door de Nederlanders is ingezet om indirecte macht over de bevolking uit te oefenen.⁹³ Centraal staat het opkomend nationalisme, dat gedragen wordt door lokale intellectuelen.

Snelders verklaarde in haar recent verschenen proefschrift dat er vrijwel geen besprekingen zijn die Pramoedya's werk vergelijken met Nederlandse literatuur uit of over de koloniale tijd of met de geschiedschrijving erover.⁹⁴ Dit onderzoek speelt zich dus af op braakliggend terrein. Pramoedya schreef in het Bahasa Indonesia, de nationale taal van Indonesië. Het is een taal op basis van het Maleis die door jonge Indonesische nationalisten als de landstaal van de Republiek Indonesië werd ingesteld. Het was niet de moedertaal van Pramoedya.⁹⁵

Recensenten van zijn werk namen in de loop der jaren verschillende posities in, veelal filterden zij er kritiek op het kolonialisme uit. Over het algemeen waren de recensies lovend over zijn capaciteiten als auteur en werd het oosterse perspectief gewaardeerd als unicum binnen de Nederlands-Indische letterkunde.⁹⁶ Zijn literatuur, met name zijn *Buru-kwartet*, is politiek waar het aankomt op zijn weergave van de koloniale tijd: die is immers niet neutraal, maar kritisch.⁹⁷ Pramoedya was, net als de zo door hem bewonderde Multatuli, een strijder tegen het onrechtvaardige en het onmenselijke.⁹⁸ Als een rode draad liepen een duidelijke overtuiging en consistente stellingname in centrale levensvragen door zijn hele werk. Het ging altijd om de 'menselijke waardigheid, de vrijheid en de gerechtigheid' en hij streed tegen alles wat en allen die deze waarden aantastten en daarmee de ontplooiing van de mens als individu en van een volk of gemeenschap bedreigden.⁹⁹

⁸⁸ Du Perron, *De man van Lebak*, 368, 371, 418 en Snoek, *E. du Perron*, 831

⁸⁹ De Indische hoofdstukken in *Het land van herkomst* worden beschouwd als autobiografisch (1935)

⁹⁰ G.P.M. Knuvelde, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde deel III* (Den Bosch 1973) 469

⁹¹ Snoek, *E. du Perron*, 834

⁹² Adrian Vickers, *A History of Modern Indonesia* (Cambridge University Press 2005)

⁹³ Snoek, *E. du Perron*, 206

⁹⁴ Snelders, *Hoe Nederland Indië leest*, 239

⁹⁵ Snelders, *Hoe Nederland Indië leest*, 208, 209, 211

⁹⁶ Ibidem, 239-243

⁹⁷ Ibidem, 239

⁹⁸ Dolk, 'Een geestelijke vader', 101

⁹⁹ A. Teeuw, *Pramoedya Ananta Toer. De verbeelding van Indonesië* (Breda 1993) 297

De schrijfstijl van P.A. Toer gold als vernieuwend in de Indonesische prozastijl, door invoering van 'nieuwe zakelijkheid', waarbij hij iedere mooidoenerij vermeerde.¹⁰⁰ Dit kunnen we vergelijken met de schrijfstijl van Multatuli, die naar een natuurlijke schrijfstijl streefde en meestal zelfs spreektaal gebruikte. Opvallend bij Pramoedya was volgens Teeuw de enorme taalbeheersing, zijn stilistisch vermogen, zijn scherpe waarneming van de werkelijkheid en zijn compositorisch vermogen.¹⁰¹ Hij had voor zijn creatief werk altijd gezocht naar een solide situering in een herkenbare werkelijkheid: het stadje Blora waar hij zijn jeugd had doorgebracht, het front waar hij had gevochten, de gevangenis waar hij opgesloten was, het vrije Jakarta waar hij leefde.¹⁰²

Zijn figuren waren overwegend slachtoffers: van de onderdrukking door de toeans van de nieuwe tijd, lokale in plaats van de Europese; van hun eigen slavenmentaliteit die ze niet wisten af te leggen; of van een sociaal-economisch systeem waarin ongelijkheid, onrecht en onmenselijkheid heersten.¹⁰³ En bij praktisch al zijn hoofdpersonen ontstonden hun psychologische problemen door toedoen van andere mensen. Ze waren het slachtoffer van medemensen, van krachten en machten buiten zichzelf, van systemen die hen onderdrukten, kwelden of tiranniseerden.¹⁰⁴ Pramoedya hekelde bovendien de mentaliteit van de koloniale Indonesiër, die door alle historische veranderingen heen toch alleen maar gelukkig kon zijn in een slaafse afhankelijkheid.¹⁰⁵

In de meeste werken van Pramoedya was de situering zeer werkelijkheidsgetrouw.¹⁰⁶ De moralistische toon ontbrak niet en de pemuda-ideologie bracht de motieven 'sociale gerechtigheid en menselijkheid' in zijn oeuvre.¹⁰⁷ Kemajuan was het ideaal van de 'vooruitgang', het is typisch een vooroorlogse term die in de kolonie door jonge intellectuelen werd gebruikt voor hun grote nastrevenswaardige doel. Zij wilden dat doel bereiken door (Nederlands) onderwijs en niet door strijd.¹⁰⁸

In veel van de door Pramoedya gebruikte motieven was het uitgangspunt het gebrek aan 'menselijkheid' en 'menselijke waarde'. De uitdrukking 'mens' in zijn werk had vaak deze connotatie. De belangrijkste waarde in het mensenleven was de strijd om en voor de menselijke waardigheid, de kemanusiaan. Denk hierbij dan aan de titel van het eerste deel van de *Buru-tetralogie*, onderwerp van dit onderzoek, *Aarde der mensen*, roman over de begintijd van het Indonesisch nationalisme.¹⁰⁹ 'Mensen' is hierin synoniem voor 'menselijkheid'. De parallel met Multatuli is duidelijk, menselijke waarde stond ook bij hem centraal in zijn handelen, toegespitst op de omstandigheden van de Javaanse boeren, slachtoffers van het feodale én het Hollandse gezag.

Pramoedya groeide op in de koloniale tijd in een nationalistisch gezin en werd in de loop van zijn leven door drie verschillende regimes gevangengezet vanwege zijn politieke idealen.¹¹⁰ Hij schreef een omvangrijk oeuvre van romans, verhalen en dagboekantekeningen, waarvan zijn *Buru-tetralogie* het meest bekend is. Veel van zijn werk is in het Nederlands vertaald en

¹⁰⁰ Teeuw, P.A. Toer, 89

¹⁰¹ Ibidem, 97

¹⁰² Ibidem, 100

¹⁰³ Ibidem, 165

¹⁰⁴ Ibidem, 298

¹⁰⁵ Ibidem, 170

¹⁰⁶ Ibidem, 70, 93

¹⁰⁷ Ibidem, 90, 95. Een pemuda is een jonge revolutionair.

¹⁰⁸ Ibidem, 90, 91

¹⁰⁹ Ibidem, 133, 208

¹¹⁰ Snelders, *Hoe Nederland Indië leest*, 199

in kranten en tijdschriften besproken.¹¹¹ De vierdelige historische roman van Buru is een expliciete veroordeling van het kolonialisme. De eerste drie delen verhalen het ontwaken van de verteller, de Javaan Minke uit de droom van de goedheid en schoonheid van de Nederlandse wijsheid en wetenschap tot de bittere werkelijkheid van het onrecht, de macht en de terreur die het koloniale bewind uitoefenende.¹¹²

In 1965 werd Pramoedya gevangen genomen en in 1969 werd hij overgeplaatst naar een kamp op het eiland Buru, een afgelegen eiland in de Molukken waar veel intellectuelen vast zaten. In 1979 kwam hij vrij en toen heeft hij het originele manuscript van zijn tetralogie aan de autoriteiten moeten afstaan en dat heeft hij nooit terug gekregen.¹¹³ Tot 1992 bleef hij onder huisarrest staan.

Zijn romans werden uit het Bahasa Indonesia vertaald en vanaf 1980 verscheen zijn *Buru-kwartet*. In 1981 kwam *Aarde der mensen* op de markt in de Nederlandse vertaling. De hoofdpersoon van het *Buru kwartet*, Minke, is gemodelleerd naar de vroege Indonesische nationalist Tirto Adhi Suryo (1880-1918), over wie Pramoedya ook een biografie had geschreven, getiteld *De Pionier* (1980).¹¹⁴ Tirto werd de 'Vader van de Nationale Pers' genoemd. Hij was afkomstig uit een grotendeels westers-opgeleide familie uit de hoge priajiki-klasse, had middelbaar en hoger (westers) onderwijs gevolgd. Hij behoorde tot de intellectuelen onder de Javaanse elite en had *Max Havelaar* gelezen, die hij gebruikte als instrument om zijn nationalistische en anti-koloniale gevoelens te uiten. Vooral het verhaal van *Saidjah en Adinda*, de toespraak tot de Hoofden van Lebak en de slotwoorden van de roman leenden zich daar goed voor.¹¹⁵

Het oeuvre van Pramoedya zou in een postkoloniale lezing begrepen kunnen worden als een herschrijving van de koloniale geschiedenis en als onderdeel van de culturele herinnering aan Nederlands-Indië vanuit Javaans perspectief. Maar er is ook gewezen op het universele karakter van zijn werk, waardoor het zou passen bij de stroming van het 'universeel humanisme'. Basisprincipe in deze literaturopvatting was de individuele vrijheid van de kunstenaar waarbij liberale humanistische waarden centraal stonden. De Indonesische kunstenaarsbond Lekra evenwel, waar Pramoedya zich bij had aangesloten, zag het universeel humanisme als een bedreiging voor politiek geëngageerde kunst die niet kon worden gerijmd met de klassenstrijd. In Nederland is de aandacht niet alleen uitgegaan naar Pramoedya als auteur maar vooral ook als politiek figuur.¹¹⁶

Belangrijk voor de beeldvorming van het werk van Pramoedya is de monografie van Teeuw *Pramoedya Ananta Toer. De verbeelding van Indonesië*, die in 1993 verscheen bij uitgeverij De Geus, die ook het werk van Toer in Nederland publiceerde. Teeuw noemt het universeel humanisme het meest belangrijke kenmerk van de naoorlogse literatuur.¹¹⁷

Dolk gaf in 1994 haar artikel in *Indische Letteren. Jaargang 9* de titel mee: 'Een geestelijke vader' Pramoedya Ananta Toer en Multatuli'. Zij hield zich in dit artikel bezig met de vraag, welke affiniteit Pramoedya in zijn ontwikkeling als schrijver door de tijd heen gevoeld had en nog voelde met de negentiende-eeuwse schrijver Multatuli.

¹¹¹ Snelders, *Hoe Nederland Indië leest*, 200

¹¹² Teeuw, *P. A. Toer*, 300

¹¹³ Ibidem, 44

¹¹⁴ Ibidem, 205

¹¹⁵ Liesbeth Dolk, *Twee zielen, twee gedachten. Tijdschriften en intellectuelen op Java (1900-1957)*. (Leiden 1993) 25-30. Proefschrift. Zij is een westerse onderzoeker met koloniale achtergrond.

¹¹⁶ Snelders, *Hoe Nederland Indië leest*, 202, 203, 216-218

¹¹⁷ Ibidem, 225

Multatuli had met zijn in 1860 verschenen roman *Max Havelaar* twee doeleinden voor ogen: verbetering van het lot van de Javanen in het koloniale Nederlands-Indië en eerherstel voor zichzelf. De regent (het inlandse hoofd) eiste van de lokale bevolking onbetaalde herendiensten en buitte ook op andere manieren de bevolking uit, wat bekend was. Daarom had Douwes Dekker zijn roman opgedragen aan koning Willem de Derde, 'keizer van het prachtig rijk van Insulinde, dat zich daar slingert om de evenaar, als een gordel van smaragd' en hij vroeg zich daarna af of het de wil van de koning was, dat de 'Havelaars worden bespat door de modder van Slijmeringen en Droogstoppels en dat er meer dan dertig miljoen onderdanen worden mishandeld en uitgezogen in zijn naam.'

Pramoedya heeft gewezen op het belang van Multatuli voor de bewustwording van de Indonesische intellectuelen en de vroege nationalisten. Zijn beschrijving van Indië als 'de gordel van smaragd die zich slingert om de evenaar' symboliseerde voor deze nationalisten decennia lang de Indonesische eenheidsgedachte. Multatuli was een politiek strijder met de pen geworden, een volksheld, een symbool van nationalistische en anti-koloniale denkbeelden.¹¹⁸ Pramoedya heeft Multatuli in zijn tetralogie 'een geestelijke vader' genoemd en Minke, protagonist in *Aarde der mensen*, zou ooit in de voetsporen treden van de grote humanist Multatuli.¹¹⁹

Dolk citeert Teeuw die Pramoedya's ideologische ontwikkeling plaatste in de stroming van het 'universeel humanisme', met de idealen van menselijkheid en menselijke waardigheid. In het journalistieke werk van Pramoedya kwam de nadruk te liggen op 'proletarisch' humanisme, op de sociale georiënteerdheid van de schrijver die met zijn pen moest strijden tegen sociaal onrecht, onderdrukking van het volk en machtsmisbruik, een opvatting die aansloot bij de socialistische uitgangspunten van de in 1950 opgerichte LEKRA, het Instituut voor Volkscultuur, waar hij in 1959 werd gekozen in het hoofdbestuur.

Pramoedya zei dat Multatuli een groot schrijver was die vanaf het begin een rol speelde in de nationalistische vrijheidsbeweging. 'Een politicus die Multatuli niet kent, is geen politicus', zei hij. Het fundamentele belang van Multatuli voor de Indonesische geschiedenis is gelegen in het feit dat de schrijver met zijn roman liet zien hoezeer er in de tijd van Multatuli al sprake was van een 'duivelse samenwerking tussen het Nederlandse kolonialisme en het inheemse feodalisme'.

Dolk vat samen: 'Voor Pramoedya had Multatuli betekenis als anti-kolonialist, 'proletarisch humanist' en 'socialistisch-realist' en zo kon *Max Havelaar* beschouwd worden als een anti-imperialistisch en anti-feodaal boek.'

Conclusie

Het oeuvre van Eduard Douwes Dekker had invloed uitgeoefend op de koloniale politiek en zowel stilistisch als inhoudelijk waren zijn werken een noviteit in de Nederlandse literatuur tijdens de laatste decennia van de negentiende eeuw. In het magnum opus *Max Havelaar* beschreef hij zijn ervaringen als assistent-resident in Lebak, gedurende een periode van drie maanden in 1856. Zijn gedachtegoed is in Holland koloniaal erfgoed geworden, maar ook in Indonesië is Multatuli bekend en werd hij op handen gedragen door de nationalistische beweging.

In dit onderzoek stonden romans van twee schrijvers centraal: Pramoedya Ananta Toer (Javaans perspectief) en E. du Perron (koloniaal perspectief). In hun romans *Aarde der*

¹¹⁸ Dolk, 'Een geestelijke vader', 95, 96

¹¹⁹ Pramoedya Ananta Toer, *Aarde der mensen* (Amsterdam 1981) 342, *Kind van alle volken* (1983) 234

mensen (1980) en *Het land van herkomst* (1935) werd met behulp van de strategieën van 'Othering' van Meijer onderzocht in hoeverre het gedachtegoed van Multatuli invloed heeft uitgeoefend op hun beschrijving van inheemsen.

Zowel Du Perron als Pramoedya maakten al jong kennis met *de Havelaar*. Du Perron heeft in een artikel voor *Forum* in 1934 de 'tegenpool' van Multatuli uitgewerkt in de persoon van Jan Salie, die symbool stond voor de gezapige middelmatigheid van de in zijn ogen domme en koppige Hollanders.

Hij waarschuwde hierin ook voor hun communistische ofwel fascistische sympathieën. Voor *Forum* was Multatuli vooral de strijder voor de menselijke waardigheid. Du Perron voelde zich bovendien een lotgenoot van Douwes Dekker, eenzaam en onbegrepen.

Terug in Indië in 1936 verdiepte Du Perron zich verder in Multatuli en schreef hij drie aan hem gewijde werken en hield hij zich bezig met het wezen van de Javaan. Hij kwam tot de conclusie dat het stereotiepe beeld van de 'Inlander' moest veranderen en dat zijn omstandigheden drastisch verbeterd moesten worden. Ook hierin zat hij op één lijn met Multatuli, beiden waren strijders voor de menselijke waardigheid. Du Perron begreep niet waarom Javanen zich niet verzetten en zich zonder morren onderwierpen aan de herendiensten, die hen bij voortdurend werden opgelegd door de lokale hoofden.

De historische romans van Pramoedya Ananta Toer kunnen beschouwd worden als een aanvulling op de koloniale geschiedenis waarbinnen de moderne natie Indonesië ontstond. In zijn *Buru-tetralogie* leverde Pramoedya kritiek op het functioneren van de kolonie waarin racisme een voorname rol speelde maar ook op het feodale systeem dat door de Nederlanders werd ingezet om indirecte macht over de bevolking uit te oefenen. Centraal in zijn kwartet stond het beginnend nationalisme dat geïnitieerd werd door inheemse intellectuelen.

Pramoedya en Multatuli waren beide strijders tegen het onrechtvaardige en het onmenselijke. Centraal bij Pramoedya stonden de begrippen 'menselijke waardigheid, vrijheid en gerechtigheid' en hij streed tegen alles wat en allen die deze waarden trachtten aan te tasten.

Wat Pramoedya ook verbond met Douwes Dekker was het gebruik van de zakelijke schrijfstijl, wars van mooidoenerij.

Zijn figuren waren meestal slachtoffers van onderdrukking of van hun eigen slavenmentaliteit die ze niet wisten af te leggen. Ook speelde het sociaal-economische systeem waarin ongelijkheid, onrecht en onmenselijk heersten een centrale rol.

Zowel bij Multatuli als bij Pramoedya stond het begrip 'menselijke waarde' voorop, toegespitst op omstandigheden van slachtoffers van het feodale en het Hollandse gezag. De beschrijving van Indonesië door Multatuli, verbeeld als 'het prachtige rijk van Insulinde, dat zich slingert om de evenaar als een gordel van smaragd' is symbool geworden van de Indonesische eenheidsgedachte en tot mantra verklaard door de nationalistische vrijheidsbeweging, waar *Max Havelaar* gewaardeerd werd als een anti-imperialistische en anti-feodale roman.

Inleiding

Eddy du Perron werd in 1899 geboren in de koloniale samenleving en behoorde tot een in Indië gewortelde heerserscultuur.¹²⁰ *Het land van herkomst* is verschenen in 1935 met de ondertitel 'roman'. Du Perron schreef dit werk in Parijs en had het verdeeld in twee stukken die alterneren: de Indische hoofdstukken en de Europese hoofdstukken, die zich respectievelijk afspelen vóór en na 1921.¹²¹ In deze laatste hoofdstukken herkennen we bekende auteurs en vrienden van Du Perron, weliswaar onder pseudoniem. Zo maken we kennis met Ter Braak (Wijdenes), Greshoff (Graaflant), Roland Holst (Rijckloff), Vestdijk ('de oude dokter') en de Franse schrijvers Malraux (Héverlé) en Pia (Viala). In het 'Greshoff-exemplaar', waarin Du Perron opmerkingen heeft geplaatst over de roman, heeft hij deze naamsverwisselingen onthuld.¹²² Bulhof constateerde dat 'de ontwikkelingsgang van protagonist Arthur Ducroo in *Het land van herkomst* tot op grote hoogte de levensschets is van Du Perron'.¹²³

Du Perron, biograaf van Multatuli aan het einde van de jaren dertig, heeft voor deze roman verwezen naar *Max Havelaar*, dat voor hem het meesterwerk van de Nederlandse letterkunde was.¹²⁴ Het was de eerste grote koloniale tekst met de bureaucratie van Indië als erkende of impliciete achtergrond.¹²⁵

Du Perron heeft het werken op twee chronologische niveaus (vergelijk de Droogstoppel-hoofdstukken en de hoofdstukken die in Lebak spelen) eveneens toegepast in de afwisseling van de in Indië en in Europa spelende hoofdstukken. In de Indische hoofdstukken is de ik-toon aanwezig en in de Parijse hoofdstukken overheerst de dialoogvorm, bovendien treffen we in de hoofdstukken die zich afspelen in Europa brieven, dialogen en dagboekfragmenten aan.¹²⁶ De grootste innovatie in zijn tijd was Douwes Dekkers opname in *de Havelaar* geweest van extra-literaire genres zoals brieven en dagboekfragmenten. Du Perron heeft dit ook toegepast in *Het land van herkomst*.¹²⁷

De derde deelvraag is hier actueel: In hoeverre speelt de visie van Du Perron op Multatuli een rol in de beeldvorming van Indonesiërs in *Het land van herkomst*?

1. *De Indische jeugd van Eddy du Perron*

De roman begint met de voorgeschiedenis van de familie. Eddy du Perron werd op 2 november 1899 geboren in Meester Cornelis op Java in Gedong Menu bij Batavia. Dit

¹²⁰ Kees Snoek, 'Een Indische jongen met het bloed van een D'Artagnan. De herkomst van E. du Perron' in: Reggie Baay, Peter van Zonneveld, red., *Indisch-Nederlandse literatuur. Dertien bijdragen voor Rob Nieuwenhuys* (Utrecht 1988), 194-214

¹²¹ Du Perron, *Het land van herkomst*. De Indische hoofdstukken: III, V, VII, VIII, X, XII, XIII, XV, XVI, XVIII, XIX, XXI, XXII, XXIII, XXV

¹²² E. du Perron geeft in het Greshoff-exemplaar ook aan dat hij de 'Inlandse' namen in de Indische hoofdstukken nooit heeft veranderd. P. 448 Het Greshoff-exemplaar is een exemplaar van de oorspronkelijke versie van de roman, door Du Perron voorzien van talrijke aantekeningen met achtergrondinformatie en verwijzingen naar de werkelijkheid.

¹²³ Francis Bulhof, *Over Het land van herkomst van E. du Perron* (Amsterdam 1980), 18

¹²⁴ Kees Snoek, *De Indische jaren van E. du Perron* (Amsterdam 1990) 116. Proefschrift

¹²⁵ E.M. Beekman, *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië 1600-1950* (Amsterdam 1998) 213

¹²⁶ Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel*, 379, 380

¹²⁷ Beekman, *Paradijzen van weleer*, 256

landgoed, dat in de roman Gedong Lami heette, was al enkele generaties in het bezit van zijn familie.

Zijn vader, Charles Emile du Perron was een planter, een particulier, een rijke autocratische landheer, een koloniale grootgrondbezitter, een man met een opvliegend karakter voor wie zijn zoon weinig sympathie heeft kunnen opbrengen gedurende zijn leven. Zijn moeder, Madeline Bédier de Prairie had al een huwelijk achter de rug toen zij met Charles trouwde en daaraan dankte Du Perron zijn halfbroer Oscar, met wie hij weinig contact heeft gehad. De familie leefde zéér Indisch, volgens een historisch gegroeid cultureel patroon, waarin een heel stuk van de inheemse denk- en gevoelswereld was opgenomen, ze leefde eigenlijk nog geheel in tempo doeloe.¹²⁸

Van 1906 tot 1911 verbleven zij in de Zandbaai, Balekambang, aan de zuidkust van de Preanger, waar vader een rijstpellerij was begonnen. Het verblijf werd onderbroken door reizen naar Batavia en Soekaboemi. Du Perron trok in die tijd voornamelijk op met inheemse kinderen uit families van bedienden, met wie hij Maleis sprak. Er waren geen scholen en hij volgde in 1908 korte tijd lessen bij het Ursulinen-instituut in Batavia en daarna op de lagere school in Soekaboemi. Daar ontwikkelde hij een gevoelsmatige afkeer van de katholieke kerk voor de rest van zijn leven. De laatste jaren in de Zandbaai kreeg hij les van zijn ongeduldige vader. Hij ontdekte de 'boekentrommel' en zijn interesse voor literatuur is toen gewekt. Na de mislukking van de rijstpellerij bezocht Du Perron de Broederschool te Batavia en de Gouvernementsschool op Meester-Cornelis. Hij kon het onderwijs daar maar moeilijk volgen door de grote achterstanden die hij had opgelopen in Balekambang en werd sociaal niet geaccepteerd door leeftijdsgenoten. Hij zocht vooral troost in boeken, verzamelde detective-verhalen en schreef opstellen.

In 1913 mocht hij naar de H.B.S. in Batavia, maar hij moest onverwacht twee jaar rust houden en de familie verhuisde naar Bandoeng, waar hij privé-lessen kreeg. Toen hij terug kwam op de H.B.S. waren de achterstanden onoverbrugbaar en was hij gedwongen de school te verlaten. In 1914 kreeg hij privé-lessen in Frans, Engels en boekhouden en in 1916 werd hij toegelaten op de pas opgerichte H.B.S. te Bandoeng.

In 1917 mislukte hij ook op deze H.B.S. en daarna verhuisde de familie naar Tjitjalengka, waar hij privé-lessen M.O.-Nederlands kreeg, maar hij slaagde er ook niet in die opleiding met een diploma af te ronden.

In Batavia werd hij in 1919 aangenomen als journalist bij *Het Nieuws van de Dag*, maar dat hield hij slechts vier maanden vol. Daarna maakte hij een reis over Java en Madoera naar de Kangean-archipel en ontwikkelde archeologische belangstelling. Zijn ouders probeerden in die tussentijd hun bezittingen te verkopen. Na terugkomst van zijn reis werkte hij een paar maanden in het Bataviaas Museum. In september 1921 kwam de familie in Europa aan en vestigde zich in Brussel. Eddy du Perron zou pas in 1936 terugkeren naar Indië.¹²⁹

Bulhof verdeelde het leven van Charles Edgar du Perron in vijf perioden. Zijn jeugd bracht hij door in Nederlands-Indië op Java, daarna woonde hij tot 1932 in kasteel Gistoux ten oosten van Brussel, waarop vier Parijse jaren volgden. In 1936 begon de tweede Indische periode tot september 1939 en op 14 mei 1940 stierf hij in Bergen (N.H.) aan een hartaanval, hij was pas

¹²⁸ Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel*, 386

¹²⁹ Samenvatting van het leven van Eddy du Perron in Indië door Bulhof (1980) 13,14

veertig jaar oud. Zijn vader had in 1926 een einde aan zijn leven gemaakt en moeder overleed in 1933, het familiekapitaal was inmiddels verdwenen.¹³⁰

Tot 1924 richtte Du Perron zich in Europa hoofdzakelijk op de Franse literatuur. In 1922 had hij zijn vriend Pia (1903-1979) in Parijs ontmoet en door hem kwam hij in contact met de experimentele en modernistische literatuur. Pia vond Du Perron een ontheemde vreemdeling uit een koloniaal land, die er bang voor was dat hij niet zou passen in de Europese samenleving.¹³¹ Schrijvers met wie Pia Du Perron in contact bracht, waren de latere Nobelprijswinnaar Gide (1869-1951) en Larbaud (1881-1957), wiens werk Du Perron vertaalde, waaronder de Bildungsroman Barnabooth dat min of meer zijn lijfboek werd. *Het land van herkomst* zou hier invloeden van hebben ondervonden. Eind 1926 raakte hij bevriend met Malraux (1901-1976), die samen met Sartre (1905-1980) werd beschouwd als één van de grootste Franse schrijvers van de twintigste eeuw. Malraux was 'een van de weinige jonge Franse schrijvers die, mèt een filosofiese opleiding, mèt een grote literair-intellektuele cultuur in de eerste plaats op menselijke waarde letten', schreef Du Perron in zijn *Cahiers*.¹³²

In *Het land van herkomst* speelde Malraux de rol van Héverlé. Deze roman was de eerste tekst van Du Perron waarin hij zijn koloniale verleden onder ogen zag en de verschillende stijlvormen leverden een persoonlijk accent in dit egodocument.¹³³ Hij beschreef de leden van de heersende klasse en de Indonesische gemeenschap met 'sympathie, medelijden, ironie en sarcasme'.¹³⁴

Bal zette de zaak op scherp toen zij schreef dat Arthur Ducroo, alter ego van Du Perron, zich in zijn autobiografische roman bezondigde aan 'racisme, seksisme en homofobie'. Hij nam in haar ogen onvoldoende afstand van de visie van zijn vader die racisme vermengde met seksisme. Ducroo was volgens haar 'een jongen/man die juist vanuit haat en angst voor zijn vader terecht kwam in een ambivalentie waar zijn uitgesproken intellectualisme hem van moest redden'.¹³⁵ Of dit onderzoek deze visie onderschrijft, zal blijken.

2. Beeldvorming van Indonesiërs in 'Het land van herkomst'

In hoofdstuk 2 van dit onderzoek is de analysemethode gepresenteerd die als leidraad zal dienen. Het zijn de zes 'Othering' strategieën, stijlfiguren van uitsluiting, die Meijer heeft gebruikt toen zij beeldvorming onderzocht in de romans *Rubber* (1931) en *Koelie* (1932) van Székely-Lulofs. Het is een zoektocht naar de stereotype weergave van Javanen in romans uit de jaren dertig van de vorige eeuw met een koloniaal perspectief.

Bovendien onderzoek ik of de visie van Du Perron op Multatuli wellicht een rol speelde in deze beeldvorming. In hoofdstuk 3 stond onderzoek naar raakvlakken van Du Perron en Multatuli centraal. Drie punten vielen op:

1. Zij zijn lotgenoten, voelen zich eenzaam en onbegrepen.
2. Beide zijn strijders voor de 'menselijke waardigheid'.
3. Het stereotype beeld van de 'Inlander' moet veranderen.

Ik bespreek nu achtereenvolgens de verschillende strategieën.

¹³⁰ Bulhof, *Over Het land van herkomst van E. du Perron*, 13-18

¹³¹ Pascal Pia, *Praten over Du Perron* (Utrecht 1979) 12

¹³² Dik van der Meulen, *E. du Perron. Een korte biografie* ('s-Gravenhage 1990) 24

¹³³ Bulhof, *Over Het land van herkomst van E. du Perron*, 8

¹³⁴ Ibidem, 7, 8

¹³⁵ Mieke Bal, 'Door zuiverheid gedreven': het troebele water van *Het land van herkomst* van E. du Perron, in: Ernst van Alphen, Maaïke Meijer, red., *De canon onder vuur. Nederlandse literatuur tegendraads gelezen* (Amsterdam 1991), 122-142

3. Markeren van huidskleur

Meijer onderzocht in *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie* (2005) twee romans van Madelon Székely-Lulofs op 'Othering' strategieën. Zij definieerde de term 'bruin' als een veelgehoorde, een pars pro-totische aanduiding van de inheemse persoon, die hem/haar op afstand plaatste. Er werd een raciaal verschil mee aangeduid. Meijer beweerde dat de 'verwijzing naar kleur geen enkele informatieve meerwaarde heeft'.¹³⁶

In haar dissertatie *Warm bloed* uit 2016 noteerde Boudewijn dat het tot 'ander' maken van de oosterling als een centraal punt van het koloniale discours werd beschouwd. Zij wees op de binaire opposities waarin het Westen tegenover het Oosten geplaatst werd.¹³⁷ Het onderwerp van haar proefschrift was de vermenging van de 'blanke' kolonisator (totok) met de 'bruine' gekoloniseerde en het 'mengen' van 'rassen' werd 'in de regel uitsluitend negatief beoordeeld'. Het zou het nageslacht in een 'wilde' toestand terugbrengen, iets wat zou leiden tot moreel en zedelijk verval.¹³⁸ Zij schreef 'ras' tussen aanhalingstekens om aan te geven dat het een sociale en geen biogenetische categorie is.¹³⁹ Iemands sociale aanzien werd volgens Boudewijn niet alleen door 'ras' maar ook door sociale factoren als 'stand, klasse, rijkdom en opleiding' bepaald.¹⁴⁰

Discrimineren betekent 'onderscheid maken' en dat is wat Du Perron met het aangeven van huidskleur in onze 'moderne' ogen doet. De aanduiding 'bruin' vonden we twee maal in *Het land van herkomst*. Als klein jongetje beschreef Du Perron het vreemde, exotische wijsje, dat gezongen werd door een 'oude, bruine meid'. Het zou een verbastering kunnen zijn van het Hollandse 'Slaap, kindje, slaap', maar dan met een 'zwaarmoedig Indisch ritme, (ervormd) door het tropische klimaat'.¹⁴¹ De vrouw die het liedje zong, bleef anoniem, terwijl Eddy vaak speelde in de verblijven van de bedienden en veel van hen persoonlijk kende en bij naam noemde.¹⁴²

Op zijn zeventiende had 'de jonge Indiesman', in Bandoeng vriendschap gesloten met Trude, die twee jaar ouder was dan hij. Zij werd beschreven als 'donker, met kleine ogen en een ronde neus, verre van onknap, vooral in saroeng-kabaja'. Hier gebruikte Du Perron voor de tweede maal 'bruin' in de roman, toen hij Trude's lichaam omschreef als 'welig en bruin, als dat van een 'Inlandse' vrouw, maar langer'.¹⁴³ Nergens anders kwamen we de aanduiding 'bruin' in de roman tegen.

Als onderdeel van zijn beschrijvingen van Javaanse personen lazen we regelmatig de aanduiding van een huidskleur. Zoals in Indië gebruikelijk was, had de kleine Eddy een baboe en tot zijn negende jaar 'Europese' kindermeisjes, welgeteld zeven stuks. Deze status hing samen met zijn positie van herenzoontje.¹⁴⁴ Zij werden 'de juffrouw' genoemd en er was er maar één helemaal Europees, de 'anderen waren van gemend bloed, soms een beetje blanker, soms bijna helemaal zwart'. Het uiterlijk van baboe Alima bleef bij de summiere beschrijving 'klein en mager', in tegenstelling met het gezette van moeder.¹⁴⁵ Er werd nergens een

¹³⁶ Meijer, *In tekst gevat*, 159

¹³⁷ Boudewijn, *Warm bloed*, 30

¹³⁸ Ibidem, 16, 77, 79

¹³⁹ Ibidem, 18

¹⁴⁰ Ibidem, 19

¹⁴¹ Du Perron, *Het land van herkomst*, 88

¹⁴² Namen van Javanen heeft Du Perron onveranderd opgenomen in *Het land van herkomst*.

¹⁴³ Du Perron, *Het land van herkomst*, 220, 221, 247, 255

¹⁴⁴ Ibidem, 75, 76

¹⁴⁵ Ibidem, 73

toespeling op de huidskleur van de baboe gemaakt, terwijl zij toch veertien jaar bijna dag en nacht in de buurt van haar protégé verbleef.

We kwamen een aantal gradaties in huidskleur van 'licht' tot 'donker' tegen in *Het land van herkomst*. Deze gevallen heb ik geïnventariseerd. Eddy speelde graag met de kinderen van de bedienden, die bij hen op het erf woonden. Deze vriendjes beschreef hij in detail in de Indische hoofdstukken. In een aantal van deze beschrijvingen vonden we iets terug van een huidskleur, gradaties van 'geelblank' tot 'zwart'.

Leeftijdsgenootje Ahim, zoon van Pa Sahim, was een 'watervlugge zwarte jongen', met wie de protagonist 'op groter voet van gelijkheid omging dan met de anderen'. Ahim was goed in pentjah, een kruising van dansen en vechten. Toen Ducroo, het zoontje van de planter, op enig moment bij een vriendschappelijk gevecht het onderspit delfde, stonden de andere kinderen te springen en te joelen. 'Ik was nu alleen nog maar hun meerdere als zoon van een blanda', mijmerde hij toen. Ahim ventileerde onder de vriendjes dat het blanke jongetje tijdens het gevecht had geroken als een 'andjing basah', een natte hond en dus een echte blanda, een blanke was.¹⁴⁶ De verslagene was erg overstuur toen hij dit later hoorde, hij voelde zich hierdoor zeer gekwetst en dat is niet de enige keer in zijn jonge leven. Hij had van zijn vriendinnetje Enih al heel jong te horen gekregen dat ze nooit met hem zou trouwen, omdat hij niet besneden was.¹⁴⁷

Een vriendinnetje uit Ducroo's kindertijd was Flora, zes jaar ouder dan hij en het enige kind met wie hij geregeld mocht spelen in Gang Lami. Het was voor zijn moeder geen probleem, dat zij 'donker' was, nergens in de Indische hoofdstukken maakte moeder een opmerking over welke huidskleur van anderen dan ook. Bij Indo-Europeanen lag deze kwestie ingewikkelder voor haar. Zo waarschuwde zij haar zoon tegen de halfbloed-families Mollerbeek en Leerkerk en mocht hij niet met deze kinderen spelen, maar dat valt buiten het kader van dit onderzoek.¹⁴⁸ Flora's grootmoeder was Tjang (oma) Panel, een oude vrouw met een gerimpeld ivoor wit gezicht, die iedere dag aan huis kwam om de laatste nieuwtjes met moeder te bespreken.¹⁴⁹ De toevoeging 'ivoor' aan 'wit' gaf een bijzonder accent, Tjang was zeker niet Europees.

Het 'geelblanke' speelde een grote rol voor Moenta. Deze zoon van de huisjongen Isnan trouwde achtereenvolgens met de knappe Itjah, dochter van de tuinman, en daarna met Titih, beiden hadden een 'geelblanke' huidskleur.¹⁵⁰ Op geen enkele andere manier werd hier verder op ingegaan, het was de voorkeur van de inheemse Moenta, tot twee maal toe, zijn bruiden waren mooi en aantrekkelijk en door het huwelijk verdwenen zij van het toneel.

Een grote rivaal van Moenta was de aristocratische Ading, een 'nogal blanke inlander' van een jaar of vierentwintig, die zijn haar in een wrong droeg. Hij was 'minder gevat en welbespraakt dan Moenta, maar verfijnder van voorkomen en blanker'.¹⁵¹ De aanduiding van 'ras' c.q. 'kleur' die Du Perron beschreef, was nooit de enige eigenschap van 'Inlandse' personen, zij krijgen altijd ook andere uiterlijke kenmerken of karaktereigenschappen toebedeeld.

Zo was de zoon van een ander inheems hoofd, Alibasa, een jongen met een brutaal, knap gezicht, die altijd vrolijk was en naar meisjes keek. Hij werd beschouwd als een echte brandal

¹⁴⁶ Du Perron, *Het land van herkomst*, 176, 177

¹⁴⁷ Ibidem, 174

¹⁴⁸ Ibidem, 99

¹⁴⁹ Ibidem, 85

¹⁵⁰ Ibidem, 79

¹⁵¹ Ibidem, 144

(deugniet). Hij was 'donkerder' dan de mooie Ading van Balekambang, knapper, mannelijker en met 'oneindig meer ras' en hij kleepte zich altijd als een 'Inlander'.¹⁵² Ik vermoed dat Du Perron met 'oneindig meer ras' bedoelde dat Alibasa er duidelijk inheemser uitzag dan Ading, die Europese trekken vertoonde. De rivalen Moenta, Ading en Alibasa maakten grote indruk op de kleine Ducroo, die hen alle gedetailleerd beschreef. Hier was absoluut geen sprake van stereotiepe beschrijvingen, Du Perron zette duidelijk herkenbare mensen neer.

Het was alleen voor enkele zoons uit Javaanse adellijke families weggelegd om naar de H.B.S. te mogen gaan. Een aantal van hen zou later een grote rol vervullen binnen de nationalistische beweging. De zoon van de patih van Soekaboemi, Hoesein, zat op de H.B.S. Zijn oudste broer, die als H.B.S.'er bij de familie Du Perron had ingewoond, was later patih geworden, omdat zijn vader hersenverweking had en verborgen gehouden werd in een donkere kamer. Ironisch te noemen is het feit dat deze jonge patih later werd gearresteerd wegens een kastekort en zelfs in de gevangenis terecht kwam. Hoesein, zijn jongere broer, leek op een Europeaan, een gelijke, waartoe 'de blankheid van zijn huid meewerkte'.¹⁵³ 'Lichtheid van huid' werd door Du Perron geassocieerd met Europees en 'donkerder' met Javaans. Racisme betekent in de meest algemene zin dat 'leden van een bepaald ras zich superieur achten aan leden van een ander ras'.¹⁵⁴ Dat vond ik met enige nuance terug in de beschrijvingen van Ading en Alibasa, waar de 'blanke' Ading aristocratisch werd genoemd en de 'donkere' Alibasa als een vlotte inheemse deugniet te boek stond.

Boudewijn constateerde in haar proefschrift dat Indo-Europeanen als 'lichamelijk' werden voorgesteld. 'Hun fysieke kracht, lenigheid en vlugheid werden voortdurend benadrukt en kregen gestalte in ravotten, sporten en vechten'. Op deze manier werden zij op één lijn gesteld met de natuur.¹⁵⁵ Ook hier was dus sprake van een manier van 'Othering', want 'dierlijke' personages werden als het tegendeel van de totok en diens beschaving uitgebeeld, waardoor de superioriteit van de laatste beklemtoond werd. Dierlijke eigenschappen waren volgens Boudewijn: jachtzucht, vechtlust en wellust.¹⁵⁶

Toen Du Perron zijn autobiografie te boek stelde, was hij een dertiger die kroop in de huid van zijn alter ego Ducroo aan het begin van de twintigste eeuw op Java. Hij vond Multatuli symbool van persoonlijke integriteit en verzet tegen de corrupte samenleving, hij was voor hem de tegenpool van de berekenende Jan Lubbes, het prototype van de Hollandse burger. Multatuli was voor Eddy du Perron een tegengif tegen alles wat zijn weerzin wekte in de kolonie.¹⁵⁷

Soewarni, een zuster van Soewarsih Djojopoespito, was een militante nationaliste en feministe, die haar visie op Du Perron volgens Kees Snoek in een viertal artikelen beschreef. Zij meende, dat Du Perron en Multatuli door eenzelfde geest bezielde waren, ze verdedigden de 'menselijke waardigheid'.¹⁵⁸

In de inleiding van *Buiten het gareel. Een Indonesische roman*, die geschreven is door haar zuster, stelde Du Perron de betekenis van het onderwijs centraal voor de bewustwording van

¹⁵² Du Perron, *Het land van herkomst*, 153, 154

¹⁵³ Ibidem, 153

¹⁵⁴ HR-kiosk.nl

¹⁵⁵ Boudewijn, *Warm bloed*, 233

¹⁵⁶ Ibidem, 234

¹⁵⁷ Snoek, *De Indische jaren van E. du Perron*, 111, 114

¹⁵⁸ Ibidem, 209, 211, 224. Soewarni ofwel Nining Pringgodigdo (1910-1967), zuster van Soewarsih Djojopoespito, schrijfster van de roman *Buiten het gareel. Een Indonesische roman* ('s-Gravenhage 1940), met een inleiding van E. du Perron. Bron: Rob Nieuwenhuys, *Oost-Indische Spiegel*, 398, 610, 611

de Indonesische volken. De hoofdpersonen van deze roman bleven buiten het gareel van het gouvernement en zagen zich gevangen in een nieuw gareel, dat van de bijzondere onderwijswereld. Dit boek was de eerste roman die in het Nederlands door een Indonesische werd geschreven.¹⁵⁹

Het beeld van de stereotype Javaan moest veranderen want alleen dan was het mogelijk om meer begrip voor de 'ander' op te brengen en zo zijn situatie te verbeteren. Stereotype beschrijvingen van 'Inlanders' waren zeldzaam in *Het land van herkomst* want inheemse personen kregen meerdere eigenschappen toegeschreven.

Maar net als Székely-Lulofs gebruikte Du Perron het noemen van huidskleur als 'Othering' strategie, het werkte onderscheidend. Hun romans verschenen in de dertiger jaren, de intrige speelde zich echter af op Sumatra bij Székely-Lulofs en op Java bij Du Perron. De afstand tot het inheemse werkvolk op Sumatraanse plantages (de koelies) was veel groter dan de afstand van Ducroo en zijn inheemse vrienden of de leden van het 'Inlandse' personeel. De uitsluiting die Székely-Lulofs creëerde door het noemen van de 'bruine huidskleur' is dan ook van andere aard dan die Ducroo voelde ten aanzien van inheemsen die hij ten voeten uit beschreef en die voor de lezer de nieuwe beeldvorming van de Javaan een eerste aanzet gaven. Huidskleur was voor Du Perron van ondergeschikt belang, hij noemde deze eigenschap naast de vele andere eigenschappen die hij de inheemse persoon toedichtte, waardoor zijn beschrijvingen zeker niet stereotiep te noemen waren en de afstand naar de 'Inlandse' ander in de meeste gevallen verkleind werd. Wel is duidelijk dat bij Du Perron een 'donkere' huidskleur duidde op méér inheemse eigenschappen dan een 'lichte' waardoor de tegenstelling tussen blank en zwart benadrukt werd.

4. *Homogeniseren van mens en omgeving*

Opgroeien in een koloniale omgeving was niet altijd eenvoudig. De leefruimte van de Europese familie bleef in vele gevallen beperkt tot de 'koloniale wereld'. Dubbele boodschappen verscheurden witte kinderen in koloniale samenlevingen van binnen. Inheemsen die hen opvoedden en met wie zij een vertrouwensband hadden opgebouwd, konden dit vertrouwen later zomaar beschamen.

De mens en zijn omgeving bouwen vaak een innige relatie op. Du Perron bezocht in zijn jeugdjaren nooit een kampong maar fantaseerde hoe het er daar aan toe zou gaan. Hij beschreef de dagelijkse geluiden die hem van daaruit bereikten en fascineerden.

'Aan de overkant van de rivier moest een kampoeng zijn, maar deze was onzichtbaar door de hoge bomen, waaruit de inlandse kinderen ons soms toeschreeuwden. [...]

Vanuit onze tuin kon men de rivier juist een bocht zien maken, het was boeiend daarachter de prauwen te zien opkomen of verdwijnen, met de inlanders erop die meestal niet roeiden maar met een lange staak werkten.'¹⁶⁰

Meijer noemde het homogeniseren van mens en omgeving een van de tekstuele mechanismen die de scheidingen maken tussen Europees/oosters, wit/zwart, wij/zij.¹⁶¹ Synesthesieën konden hier ook een rol bij spelen op velerlei manieren.

Het verschil tussen de romans van Székely-Lulofs die Meijer onderzocht en *Het land van herkomst* van Du Perron vond haar oorsprong ook in de ruimtes waar zij zich afspeelden: Sumatra en Java. Tienduizenden contractarbeiders, slaven in feite, werden voor de

¹⁵⁹ Soewarsih Djojopoespito, *Buiten het gareel. Een Indonesische roman* ('s-Gravenhage 1940) 6, 7

¹⁶⁰ Du Perron, *Het land van herkomst*, 93

¹⁶¹ Meijer, *In tekst gevat*, 124

rubberplantages op Sumatra aangevoerd en zij bevolkten anoniem het landschap, dat vroeger een regenwoud was. De groep koelies werd vergeleken met een kudde dieren die het landschap doorkruiste, ermee versmolten was. Meijer vroeg zich terecht af hoe het kwam dat blanken nooit met dieren werden vergeleken, terwijl de lokale bevolking in de romans van Székely-Lulofs voortdurend werd gerepresenteerd als 'dierlijk'.¹⁶² Boudewijn stelde dat dierlijke personages als de 'Othering' strategie van de totok en diens beschaving werden uitgebeeld, waardoor de superioriteit van de blanken beklemtoond werd.¹⁶³

Zo verzorgde baboe Alima in *Het land van herkomst* de protagonist veertien jaar lang onafgebroken, maar er werden niet veel woorden aan haar gewijd. Ze was van tijd tot tijd enorm bezorgd maar viel nooit op. Ze hoorde bij de omgeving van Ducroo, onopvallend zorgde zij dag en nacht voor hem, maakte als het ware deel uit van zijn leefruimte en was overal bij betrokken.

In *Goena-goena* van Maurits (Paul Daum) speelde baboe Sarinah een totaal andere rol dan die van de 'standaard' onderdanige inheemse vrouw, want zij hielp haar nonna Betsy bij het vermoorden van haar gehate echtgenoot en het veroveren van een nieuwe liefde door toverkrachten.¹⁶⁴ Dit was een wezenlijk andere rol, die bekend staat in de Indische belletrie als het toedienen van 'pil nummer elf', ofwel vergiftigd worden.¹⁶⁵ Sarinah eiste in veel opzichten haar plaats op in het leven van Betsy, in tegenstelling tot de baboe van Ducroo en veel van haar lotgenoten, die blijvend een ondergeschikte positie hadden.

Toen de vader van Du Perron weer eens een verschrikkelijke woede-uitbarsting kreeg op de vijfde verjaardag van zijn zoon bracht hij hem voor straf naar de kamar pandjang, de lange kamer. Daar was Bogèl bezig om de ramen te sluiten en vader merkte haar in zijn kwaadheid helemaal niet op. Zij was als het ware onderdeel van de ruimte waar zij zich op dat ogenblik onopvallend bevond, ze was 'verdinglijkt'.¹⁶⁶

Du Perron beschreef als jongen van een jaar of zes zijn gevoelens toen zijn vriendinnetje Titih trouwde met Moenta. Hij herinnerde zich zijn eenzaamheid en wrok, want hij mocht niet meer met haar spelen en zij 'werd opgeslokt door de bijgebouwen', zij was één geworden met haar nieuwe leefomgeving, dus gehomogeniseerd en verder onbereikbaar voor haar vriendje.¹⁶⁷

Een ander geval van homogenisering betrof Wa Gedah, een Soendaneze adellijke dame die hadji was geworden en aan de rand van Soekaboemi woonde. Ze leek op Voltaire en de familie kwam graag bij haar op bezoek, ook omdat zij hen altijd met zoetigheden verwendde. Wa Gedah en haar mysterieuze huis waren in de herinnering van Du Perron onlosmakelijk met de geestenwereld verbonden. In haar huis had ze tralies voor alle ramen laten maken want ze was doodsbang voor inbrekers. Eddy bewonderde bij Wa Gedah alle vreemde zaken die in huis waren, zo had zij boven alle deuren houten driehoeken die de boze geesten buiten moesten houden omdat zij 'de naam of het teken van Allah voorstelden'.¹⁶⁸ In haar huis was Wa Gedah als het ware één met de omgeving, voortdurend trok zij ten strijde tegen de geesten in haar onneembare burcht.

¹⁶² Du Perron, *Het land van herkomst*, 154

¹⁶³ Boudewijn, *Warm bloed*, 234

¹⁶⁴ P.A. Daum, *Goena-goena. Een geschiedenis van stille kracht. Met een voorwoord van E. du Perron* (Amsterdam 1973) 48

¹⁶⁵ www.dbnl.org, Rob Nieuwenhuys, *Nummer elf* (1978) p.7

¹⁶⁶ Du Perron, *Het land van herkomst*, 92

¹⁶⁷ Ibidem, 79

¹⁶⁸ Ibidem, 148-150

De 'Othering' strategie 'homogeniseren van mens en omgeving' is dus subtiel aanwijsbaar in *Het land van herkomst*. Maar het effect van 'uitsluiten' van die 'zwarte' ander was hier mijns inziens niet mee verbonden. Dat kwam natuurlijk omdat de inheemsen die het betrof in nauwe verbondenheid leefden met de familie, het zijn bedienden of goede vrienden. Bij Székely-Lulofs waren het de onbekende koelies die in grote massa's werden aangevoerd en het landschap op Sumatra daarna 'overstroomden', als een kudde dieren.

Een (inheemse) persoon die in een beschrijving onopvallend onderdeel uitmaakte van zijn omgeving kreeg natuurlijk weinig aandacht en maakte als zodanig deel uit van de 'Othering' strategie 'homogeniseren'. In de romans van Székely werden inheemsen gemakkelijk en vaak onderdeel van hun omgeving, zij onderscheidden zich niet langer. Ze waren geanonimiseerd, niet langer levende personages met hun eigen kenmerken. In *Het land van herkomst* werd hoogst zelden een inheems persoon verdinglijkt, Du Perron tekende herkenbare mensen met hun positieve en negatieve eigenschappen.

Douwes Dekker beschreef in zijn *Max Havelaar* 'het karakter van de Javaan' en de oorzaken van zijn benarde positie. Deze landbouwer was 'met hart en ziel al van heel jongs af aan bezig aan het bebouwen van zijn rijstvelden, hij telde de jaren door zijn oogsten en het bezit van een paar buffels was zijn grootste ideaal'.¹⁶⁹

De humanist Douwes Dekker beschreef in zijn *Havelaar* hoe hij van meet af aan oor had voor kwesties die inheemsen in Lebak bezwaarlijk vonden. Zijn voorganger Slotering had al melding gemaakt van misbruik van de bevolking door regenten en mindere hoofden. Een gevolg hiervan was het verloop van volk dat alleen was toe te schrijven aan het 'verregaand misbruik, dat van de bevolking werd gemaakt'. Niemand durfde tegen de regent te getuigen.¹⁷⁰

De Djaksa, het 'Inlands' Hoofd dat bij de Landraad het ambt van publieke aanklager vervulde, trad liefst 's avonds, ongezien en zonder gevolg, in Havelaars woning'.¹⁷¹ Maar een nauwkeurige beschrijving van Javanen in een persoonlijke ontmoeting treffen we in de roman van Multatuli niet aan en heeft volgens onderzoekers niet plaats gehad.

5. Via een 'shortcut' etnische groepen typeren

Een shortcut is een alias, een schertsende bijnaam.¹⁷² 'Pinda' en 'blauwe' waren bekende bijnamen voor Indonesiërs in de koloniale tijd. In *Koelie* werden inheemse arbeiders aangeduid met 'bruin' en kregen Chinezen stereotiep de 'shortcuts' 'geel' en 'wreed' opgeplakt.¹⁷³ In *Het land van herkomst* noemde Hille (Batten) Javanen 'kromo's' en Atjehers 'roofdieren'.¹⁷⁴ Deze bijnamen scheppen afstand, ze vallen onder de categorie 'Othering' strategieën en hun gebruik was algemeen aanvaard. In de roman keek Du Perron terug op het contact met Arthur Hille en hij schreef: 'Vanuit intellectueel standpunt lijkt deze vriendschap bijna beschamend en dat ik er trots op was is onverklaarbaar'.¹⁷⁵ Op deze manier nam hij afstand van de 'grote reputatie van Hille, die uit Batavia tot Bandoeng doordrong'.¹⁷⁶ Een bekend alias was de 'arme' 'Inlander'. Dit was aanwijsbaar in het voortdurende uitvaren van moeder tegen allerlei bedienden, van wie absoluut geen weerwoord werd geaccepteerd.¹⁷⁷

¹⁶⁹ Multatuli, *Max Havelaar*, 62

¹⁷⁰ Ibidem, 113

¹⁷¹ Ibidem, 199

¹⁷² Prof.dr.G.Geerts (red.), *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal* (Utrecht/Antwerpen 1984) 161

¹⁷³ Meijer, *In tekst gevat*, 159

¹⁷⁴ Du Perron, *Het land van herkomst*, 312, 317

¹⁷⁵ Ibidem, 303

¹⁷⁶ Ibidem, 304

¹⁷⁷ Ibidem, 75

In de roman stond de volgende bekentenis:

'Ik weet dat ik in de tegenwoordige tijd veel sympatieker zou zijn als ik voor de 'arme inlander' anders voelde, maar aan die gevoelens ben ik hier nog niet toe.'¹⁷⁸

Een volgende 'shortcut' was het op de hurken zitten en de 'Inlander' in deze positie kwamen we regelmatig tegen in *Het land van herkomst*.¹⁷⁹ Het kan de lichaamshouding in rust betekenen maar ook de onderdanige positie van de oosterling benadrukken. Dat hangt samen met de opvatting dat zij in Indië ondergeschikte wezens waren. 'Kolonialen dachten dat dit de enige manier was om met hen om te gaan en natuurlijk ook om de macht over hen te bewaren'.¹⁸⁰

Vanaf het einde van de negentiende eeuw kwam de opstandige 'Inlander' in beeld, die vanzelfsprekend de vijand was van de Europeaan. 'Niet dat mensen als mijn vader vonden dat de Javaan ongelijk had; integendeel het gold als een bewijs van geestelijke vrijheid om onder elkaar te erkennen dat de Companjiesdienaren natuurlijk rovers waren geweest en dat ook wij nog altijd niets op Java te maken hadden; dit eenmaal gezegd kon men met de grootste verontwaardiging optreden tegen iedere 'Inlander' die niet nederig bij onze meerderheid neerhurkte'.¹⁸¹

Een shortcut met een betekenis binnen het spectrum van het dierlijke was de Indonesiër met het paardengezicht, een gezicht als een omgekeerde schoen, een plat gezicht. Zo werd Niah, een 'lacherige vrouw met prachtige melk (voor blanke kinderen)' beschreven met een bestiaal gezicht.¹⁸² Ook bedreigde de vader zijn werknemer Ali-Biman dat hij hem zou verpletteren als een luis.¹⁸³

Een aantal inheemse gebruiken werden door Ducroo afgekeurd. Hij ergerde zich vooral bij inheemse vrouwen aan het sirih-kauwen, zwartgemaakte gevijlde tanden en klapperolie in het haar.¹⁸⁴ Toespelingen hierop kwamen we nogal eens tegen in de vorm van een shortcut. Wat hij ook hinderlijk vond was de vuiligheid in en rond de verblijfplaatsen van bedienden.¹⁸⁵ Maar Ducroo speelde wel graag verstoppertje in deze vuile kamers.¹⁸⁶ Javanen zelf werden ook nogal eens beschreven als 'vuil', bijvoorbeeld Djahara, de vrouw van Yoeng.¹⁸⁷ In de Zandbaai beschreef Du Perron de bamboewoningen van de arme vissers als 'klein, bedompt en vuil'. De bamboepalen waren meestal 'kleverig van smerigheid als men ze aanraakt'. Inheemse kinderen speelden in de ruimte eronder, waar afval lag en allerlei ongedierte rondkroop.¹⁸⁸ Verbetering van het lot van de Javanen had zeker ook te maken met een betere hygiëne.

Het aspect van de shortcut kwamen we dus inderdaad tegen in de Indische hoofdstukken van *Het land van herkomst*. Met deze 'Othering' strategie werd een tegenstelling opgeroepen tussen oosterling en westerling. Regelmatig was de shortcut afkomstig van de vader, een echte koloniale planter. De protagonist nam veelal zijn eigen standpunt in en bekritiseerde een

¹⁷⁸ Du Perron, *Het land van herkomst*, 172

¹⁷⁹ Ibidem, 59, 247, 257, 271

¹⁸⁰ Ibidem, 60

¹⁸¹ Ibidem, 271

¹⁸² Ibidem, 72, 271, 139, 188

¹⁸³ Ibidem, 59

¹⁸⁴ Ibidem, 150, 152

¹⁸⁵ Ibidem, 71, 113

¹⁸⁶ Ibidem, 99

¹⁸⁷ Idem

¹⁸⁸ Ibidem, 113

aantal inheemse gebruiken en leefomstandigheden. Bij de blanken was alles schoon en bij de 'Inlanders' was het smerig en vooral ook deze tegenstelling schiep afstand.

6. *Het theater van wreedheid en niet-civilisatie*

In *Koelie* werd veel geweld beschreven. Er was sprake van vrouwenhandel, koelies bestalen en bedrogen elkaar, er vond een schokkende lynch-moord op een Chinees plaats en contractarbeiders werden aan de lopende band mishandeld.¹⁸⁹ De rubberplantage was een wereld zonder beschaving en/of wetten. Ieder probeerde er te overleven desnoods ten koste van de anonieme ander en geweldsmisdrijven waren er aan de orde van de dag. Dobbelen stond centraal in de schaarse vrije tijd en het geweld dat hieruit voort kwam was onstuitbaar. Bovendien verdubbelden koelies hun arbeidscontracten, waardoor zij opnieuw ongewild vastzaten aan een lange periode van werk op de plantage. Mede hierdoor is de term 'slavenarbeid' in de tuinen op Sumatra door velen gebruikt.

De oosterse wereld verschilde in een aantal punten wezenlijk van de Europese. Zo was een bekend motief in de Indische romans vergiftiging. De grootmoeder van Ducroo die in Gedong Lami woonde, het geboortehuis van Ducroo, was op haar oude dag omringd door aangenomen kinderen die al haar spijzen en dranken moesten voorproeven, omdat zij steeds angst had om vergiftigd te worden.¹⁹⁰ De lokale bevolking vergiftigde de honden van vader die de landerijen bewaakten en de kippen van de opgezeten en opaten.¹⁹¹ Zo speelde het motief 'vergiftiging' een rol bij mens en dier in *Het land van herkomst* en het maakte onderdeel uit van de 'Othering' strategie 'wreedheid'.

Messentrekkerij was een verschijnsel dat we in conflicten in Indië nogal eens aantreffen. De kris werd in de regel door Indonesiërs gedragen als teken van waardigheid. De oplopende rivaliteit tussen Moenta en Ading, zoon van een mandoer, escaleerde op een gegeven moment en het kwam tot het trekken van messen. Isnan, de vader van Moenta en huisjongen van de familie sprong tussenbeide en wist erger te voorkomen.¹⁹²

Al jong werd de Ducroo geconfronteerd met 'geweld' in de Indische sprookjes. De oude meid Bogèl, die nog als slavenkind in het personeel van grootmoeder geboren was, vertelde ze hem voor het naar bed gaan. Maar zij had van moeder order gekregen om hem nooit bang te maken met de momóh (boeman). Haar sprookjes 'wemelden van djins, sètans, wrede mannen en vrouwen' en 'zij waren zo prachtig, dat zelfs Alima niet in haar schaduw kon staan'.¹⁹³

Een terugkerend motief in *Het land van herkomst* is 'moord'. Tot groot verdriet van Eddy werd de Chinese wijkmeester Bek Yam Seng vermoord. Het was de sterkste moordobsessie die Ducroo daarna doormaakte.¹⁹⁴ Een andere zaak was de moord op de njai Djasima door de 'Inlander' Samioen met wie zij in juwelen handelde.¹⁹⁵ De moord op Fientje de Feniks, een halfbloed meisje, hakte erin, want de halfbloed Gramser Brinkman had haar bij de keel gegrepen en daarna kwamen er 'Inlanders' om haar borsten af te snijden. Ducroo durfde na dit gruwelijke voorval, dat breed werd uitgemeten in de pers, niet meer alleen te slapen en wilde alleen nog bij zijn moeder zijn. Een half jaar rust was het gevolg voor hem. Alleen volop licht

¹⁸⁹ Meijer, *In tekst gevat*, 160

¹⁹⁰ Du Perron, *Het land van herkomst*, 34

¹⁹¹ Ibidem, 59

¹⁹² Ibidem, 144

¹⁹³ Ibidem, 92

¹⁹⁴ Ibidem, 98

¹⁹⁵ Ibidem, 77

in de kamer kon de 'visioenen' verjagen, deze toestand duurde uiteindelijk ongeveer twee jaar.¹⁹⁶

Kiping, de sterkste van 'onze' zeelieden in de Zandbaai, sloeg op een dag met zijn blote vuist een visser van Balekambang dood, omdat de man hem had bedrogen en daarna bespot. Een van de Bataviase boeaja's sloeg bij een ruzie in een bordeel de eigenaar die op hem geschoten had ook met de blote hand de schedel in. Deze hardheid van de hand werd bereikt door oefening op een pisangstam, iets wat Europeanen niet ambieerden.¹⁹⁷

Vader liep soms groot gevaar in de omgang met het werkvolk. Pa Sahim draaide op een gegeven moment zo door dat er werd gevreesd dat vader door hem vermoord zou worden. Een andere keer brulde deze man zo hard als men nog van geen oosterling gehoord had.¹⁹⁸ Hier troffen we weer het 'dierlijke' aan als 'othering' strategie.

Op de rondreis door de Kangean-archipel liet een 'Inlandse' arts het hart zien van een moordenaar die door de bevolking gekrist was.¹⁹⁹ Ducroo verwonderde zich over de steek door drie hartkamers tegelijk, maar was er niet echt van onder de indruk. Hij had al zoveel geweld onder inheemsen ervaren.

Smakeloos en onbeschaafd was het spugen in het eten van Alima door Isnan toen zij ziek in bed lag en hij order kreeg om haar te bedienen. Deze smerige actie paste helemaal in het beeld van de nare Isnan die menigeeen van tijd tot tijd choqueeerde met zijn 'lompe' gedrag. Ook zijn omgang met dieren was in de ogen van de Europeaan vaak wreed. Isnan was bij de familie de grote dierenopruimer en hij schoot eens een kleine alligator dood, waarna Pa Sahim een kapmes tussen de kaken van het dier zette en hem 'openspleet als een stuk brandhout'. 'Voor inheemsen is zoiets komisch', schrijft Du Perron vol ironie. Toen Isnan een hond de ruggengraat kapotgeslagen had met een bamboe, haatte Ducroo hem intens.²⁰⁰ Hieruit bleek dat inheemsen anders omgingen met verschillende vormen van geweld dan blanken, die hierop vaak het etiket 'ongeciviliseerd' plakten. Een voorbeeld hiervan was de jacht op vogeltjes.

Een gewoonte die Europeanen niet kenden, was het 'bekrijsen' van Pieng, de keukenmeid, als zij het ergens niet mee eens was. Zij sloeg zich hierbij gillend op de borst en trok vervaarlijk aan het haar. Isnan genoot van dit spektakel.²⁰¹ Het waren tekenen van gebrek aan zelfbeheersing in de ogen van de blanken en zij vergrootten de afstand tussen 'wij' en 'zij' door dit ritueel.

Een van de factoren van de mislukking van de rijstpellerij van vader was de onbetrouwbaarheid van zijn koelies. De Soendanezen verzetten zich niet, zij haatten vader, bleven weglopen en kwamen hun afspraken niet na.²⁰² Moeder sprak wel Soendanees en werd onder de desamensen populair, toen bleek dat zij 'een koele hand had', zij kon genezen door aanraking, terwijl de bevolking vader 'al evenzeer vreesde als haatte'.²⁰³ Vader, die later in Europa zelfmoord pleegde, zei dat hij zijn neurastenie in de Zandbaai had opgedaan.²⁰⁴ Vader had op Villa Merah al eerder problemen gehad met inheemse huurders die weigerden voor hun winkeltjes de vereiste huur te betalen. Hij liet hen eruit zetten en de winkeltjes

¹⁹⁶ Du Perron, *Het land van herkomst*, 216

¹⁹⁷ Ibidem, 167

¹⁹⁸ Ibidem, 177

¹⁹⁹ Ibidem, 273

²⁰⁰ Ibidem, 180, 181

²⁰¹ Ibidem, 181

²⁰² Ibidem, 186

²⁰³ Ibidem, 115, 121

²⁰⁴ Ibidem, 120

sluiten. Daarna werd hij door zijn djoeragan (opzichter) gewaarschuwd dat er 'volk op de been was om ze weer open te breken'.²⁰⁵ Dit zou zeker gepaard zijn gegaan met veel geweld, maar gelukkig was het zover niet gekomen.

De hiervoor beschreven vormen van geweld maken volgens Meijer deel uit van een 'Othering' strategie. Hierdoor werd duidelijk dat 'zij' anders zijn dan 'wij'. Eddy was ook altijd bang als de tong-tong 's nachts sloeg ten teken van onraad. Hij zag de sprookjes in zijn levendige fantasie aan zich voorbij komen.

Vergiftigingen speelden een rol bij zowel Multatuli als Du Perron. Multatuli vreesde ervoor omdat zijn voorganger hierdoor het leven verloren zou hebben.

Duidelijk is dat Du Perron in zijn autobiografie een reëel beeld schetste van 'geweld' dat door inheemsen binnen hun eigen cultuur gepleegd werd in zijn omgeving. Het onderscheidde de Javanen dus wezenlijk van de Europeanen en werkte ook in *Het land van herkomst* als 'Othering' strategie. Veel van dat geweld scheen volgens Meijer voort te komen uit de inheemse mens zelf: zijn racisme, zijn bijgeloof, zijn onverschilligheid en zijn seksisme.²⁰⁶ Cultuurverschillen waren hiervan de oorzaak en zij zorgden voor veel onbegrip in de koloniën.

7. *Gebrek aan inheems zelfbegrip en zelfreflectie*

De boodschap in de romans van Székely-Lulofs was steeds dat de oosterling zichzelf en zijn leven niet kon bevatten, niet wist wat er in hem omging. Hij wist het in ieder geval niet te verwoorden. Er ontstond toen een beeld van slachtofferschap, naïviteit en primitivisme.²⁰⁷ In *Het land van herkomst* kwamen we dit ook tegen.

Zo omringde de moeder van Du Perron zich haar hele leven met personeel met wie zij een voortdurende haat-liefdeverhouding had. Moeder had temperament en was het van huis uit niet gewend om met bedienden te argumenteren. Als er iets niet naar haar zin was, schoot ze geweldig uit haar slof. Het personeel zou haar orders niet goed uitvoeren, zou te traag zijn, haar maar half begrijpen of zou te onverschillig zijn. Moeder had dan de gewoonte om het werkvolk flink de waarheid te zeggen en riep al snel de hulp in van vader. Het verzet van de 'arme inlanders' werd natuurlijk weggevaagd als hij haar te hulp kwam.²⁰⁸ Een redelijke discussie met bedienend personeel stond nergens beschreven in de Indische hoofdstukken of in de romans van Székely-Lulofs. De koloniale verhoudingen waren ongeschreven regel en de familie ging er eigenlijk vanuit dat het personeel gebrek aan zelfbegrip en zelfreflectie had. Op die manier was de vijfde 'Othering' strategie aanwezig, als manier om Javanen uit te sluiten en de koloniale verhoudingen te bestendigen. De ongeschreven regels van het machtsspel lagen vast.

Op persoonlijk vlak liep het niet altijd prettig tussen Ducroo en het personeel. In Tjitjalengka had hij (zeventien jaar) er bijvoorbeeld problemen mee dat de huisjongen Piin hem niet wilde gehoorzamen. Er volgde een gevecht waarbij Pinn opeens ophield zich te verweren. Hij bedacht toen, dat 'deze aard van gewetenswroeging te subtiel leek voor een oosterling en filosofeerde, dat het een 'prettig onderwerp was voor de freudianen: de 'binding' van heer en dienaar na het pak ransel'.²⁰⁹

²⁰⁵ Du Perron, *Het land van herkomst*, 57

²⁰⁶ Meijer, *In tekst gevat*, 160

²⁰⁷ Du Perron, *Het land van herkomst*, 162

²⁰⁸ Ibidem, 75

²⁰⁹ Ibidem, 179

Uit deze passage van de bijna volwassen Ducroo sprak de koloniale mentaliteit ten voeten uit. Blanken mishandelden inheemsen en de Indonesiërs verzetten zich zelden. Dit is zeker niet in overeenstemming met 'de menselijke waardigheid' waar Multatuli voor heeft gestreden. Vlak voor zijn vertrek naar Europa schreef Du Perron:

'Dat Javanen in menig opzicht sympathieker zijn dan Europeanen, hebben zelfs mijn ouders nooit betwijfeld, dat zij in ieder opzicht superieur zouden zijn, zodat het niets dan plicht wordt om voor iedere Javaan te voelen, geloof ik ook nu allerminst. Ik weet alleen zeker dat wanneer ik ooit in hun land terugkom, ik anders, met oneindig meer sympathie en aandacht, tegenover hen zal staan dan ik vroeger deed. Het lijkt weinig en het heeft misschien toch meer te betekenen dan een vooropgezet politiek programma.'²¹⁰

Hij verontschuldigde zichzelf hier voor het gedrag in zijn jonge jaren en beloofde dat hij inheemsen met meer sympathie en aandacht zou behandelen als hij terug zou komen in Indië. Met bedienden die de dagelijkse verzorging van de familie in handen hadden werd uiterst summier gecommuniceerd. 'Othering' strategieën waren hier van toepassing, de Europeanen gingen ervan uit toch geen klankbord te vinden bij deze 'anderen'. Natuurlijk was de taalbarrière een van de factoren die contact tussen blanken en inheemsen eeuwenlang bemoeilijkte. Blanken waren ook niet op de hoogte van de feodale verhoudingen en de beleefdheidsriten die golden voor inheemsen in de koloniën. De witte, directe manier van communiceren verschilde hemelsbreed van de onderlinge omgang in de oosterse landen. Door dit onbegrip staken stereotypen de kop op en namen vooroordelen het voortouw. Javanen kregen gebrek aan inheems zelfbegrip en zelfreflectie toegedicht. Helaas werd hierdoor de afstand tussen oosterling en westerling alleen maar vergroot.

8. *Het exotisch oxymoron, vereniging van het onverenigbare*

Het oxymoron is de stijlfiguur waarin vereniging plaatsvindt van het onverenigbare. Het ene deel van de tegenstelling is positief en het andere negatief, schoonheid en gevaar zijn steeds bij elkaar geplaatst. Het is de vereniging van het onverenigbare. Zo beschreef Székely-Lulofs de hoofdpersoon van *Koelie* als: 'een Salomé, ondoordringbaar, mooi en gevaarlijk, verleidelijk en verslindend, een prachtige bloem, die eveneens een sluipmoordende woekerplant is'.²¹¹ Deze 'Othering' strategie zette de exotische 'ander' op afstand en in de Europese literatuur van de negentiende eeuw zal het moeilijk zijn om een gelijkwaardige, zo zwaar geladen tekst te vinden, hoewel de topos van de mysterieuze femme fatale er gelijkenis mee vertoont. Deze kreeg ook een racistische invulling door de voorkeur voor 'fatale oosterse, creoolse, Spaanse, Russische en zwarte vrouwen'.²¹²

Bij deze 'Othering' strategie speelden (oudere) vrouwen in de roman een grote rol. Zo was onze protagonist gefascineerd door de vrouw van de patih in Soekaboemi. Hij beschreef haar als een aanhalige kokette vrouw met uitpuilende ogen en een pruimenmondje waarin glinsterend zwartgemaakte tanden blonken.²¹³ Deze tekst kan opgevat worden als een exotisch oxymoron. De positieve zijde werd gevormd door haar vlotheid en aanhankelijkheid, terwijl haar uitpuilende ogen en haar mond met afgevljnde zwartgemaakte tanden door Du Perron afschuwelijk gevonden werden.

²¹⁰ Du Perron, *Het land van herkomst*, 272

²¹¹ Ibidem, 163, 164

²¹² Meijer, *In tekst gevat*, 165

²¹³ Du Perron, *Het land van herkomst*, 150

Een vriend van vader was de oude regent van Tjiandjoer, die Ducroo boeng (broer) noemde. Zijn kleindochter, een meisje dat zeker vier jaar jonger was, zou al verloofd zijn met de zoon van een andere regent. Hij nam het meisje op met een mengeling van respect en afschuw.²¹⁴ Dit laatste oxymoron is niet direct exotisch te noemen, maar binnen de context van extreem jong uithuwelijken in de tropen mag het wel degelijk zo gezien worden.

Ducroo was een goed observator en als klein kind liet hij zich betoveren door een lied onder het rijststampen: het ngagóndang uitgevoerd door vier lelijke vrouwen, meer dan armoedig gekleed, zij stampten ritmisch padi (jonge rijst) in een blok en neurieden daarbij. Ze zongen niet werkelijk en gaven dus gelukkig geen snerpande neusgeluiden. Het was iets geheel aparts: melancholiek maar tegelijk zo argeloos lief, dat 'de liefde het won van de melancholie'.²¹⁵ Ook hier is sprake van een exotisch oxymoron als lelijke inheemse vrouwen argeloos lief neuriën. Het lelijke als adjectief bij 'vrouwen' schiep hier een afstand die door de mooie melodie juist verkleind werd. Zicht en gehoor vermengden zich hier als een vorm van synesthesie.

Lindeung, een vrouw in de Zandbaai die een waroeng hield bij de ingang van het dorp leek op een Indiaanse, zij had de reputatie een grote minnares en kaartspeelster te zijn en lag altijd even lui op haar zij achter haar stopflessen.²¹⁶ De beschrijving van deze vrouw nodigde ook uit tot nadenken: lui zijn en toch een groot minnares? Het exotisme is hier zeker aanwezig, de vrouw leek op een Indiaanse. Andere opvallende vrouwen troffen we aan op weg naar de Zandbaai: 'twee gekke vrouwen, de jonge, nogal gezet en lacherig, knap, dacht ik, en zeker voor een gek, knap, dachten ook onze zeelieden, waarvan een, de krombenige Rahim, mij toevertrouwde dat hij graag met haar zou wandelen, omdat zij wel gek was, maar niet op alle plaatsen'.²¹⁷

Hier was mijns inziens duidelijk sprake van het exotisch oxymoron, gegoten in een enigszins ironische setting. De gekke, lacherige vrouwen waren aantrekkelijk voor de inheemse zeelieden, die waarschijnlijk uit ervaring spraken.

Een nogal on-Europees voorstel kreeg Ducroo toen hij zestien jaar was. Hij ontving op Tjitjalenka advies van een Javaanse adellijke dame, 'vrij bejaard al en lelijk, maar galant' en zij vertrouwde hem toe: 'Als u bij een vrouw geweest bent, zal het u helemaal veranderen, u bent dan voor niets meer bang, ook voor uw vader niet'. Maar de proef bleef achterwege, omdat haar uiterlijk voor Ducroo nog 'vreeswekkender' was.²¹⁸ De afstand werd hier door Ducroo zelf aangegeven, omdat de vrouw zo lelijk was, viel haar charme daarbij in het niet. Van stereotiepe beschrijvingen was absoluut geen sprake in deze paragraaf. Du Perron zette een buitengewoon origineel beeld neer van inheemsen, vooral ook van oudere vrouwen. Door het gebruik van het oxymoron prikkelden ze zijn fantasie, maakten sexuele gevoelens in hem wakker die hij voor blanke vrouwen in de Indische hoofdstukken nergens beschreef. Het scheppen van afstand was vaak gelegen in het onaantrekkelijke, nergens expliciet in het aangeven van huidskleur. Oosterlingen kregen een eigen gezicht en hierdoor konden Europeanen hun stereotiepe beeld van hen aanpassen.

²¹⁴ Du Perron, *Het land van herkomst*, 152

²¹⁵ Ibidem, 119

²¹⁶ Ibidem, 115

²¹⁷ Ibidem, 170

²¹⁸ Ibidem, 232

Conclusie

Uitgangspunt in dit onderzoek waren de 'Othering' strategieën waarmee Meijer twee romans van Székely-Lulofs heeft onderzocht om te bepalen of er sprake was van een stereotype beschrijving van de 'ander'. Uit de hiervoor aangetoonde voorbeelden van 'Othering' strategieën in *Het land van herkomst* bleek, dat ook Du Perron ze gebruikte om afstand te creëren tussen Europeanen en Javanen. De stijlfiguren van uitsluiting die Meijer als leidraad had, zijn alle aanwijsbaar in de Indische hoofdstukken van *Het land van herkomst*. Zo beschreef Du Perron uitvoerig de oosterlingen met wie hij persoonlijk contact had of die hij in zijn nabijheid observeerde. Hij gaf geen stereotiep maar een levendig beeld van ze, beschreef regelmatig hun huidskleur en andere uiterlijke eigenschappen, maar hun gedachten of gevoelens kregen we nergens te lezen.

Volgens Meijer had het aangeven van huidskleur geen informatieve meerwaarde en was de enige functie het raciale verschil te markeren.²¹⁹ Maar binnen het 'niet-blank zijn' bracht Du Perron nuanceringen aan van 'geelblank' tot 'zwart' en hij verbond aan de laatste categorie het oordeel 'meer ras zijn, oorspronkelijk inheems', terwijl blankheid van huid bij inheemsen volgens hem duidde op een bepaalde mate van Europees zijn. In tegenstelling tot Meijer had huidskleur bij Du Perron wél informatieve meerwaarde. Donkere huidskleur duidde op méér inheemse kenmerken, waardoor de tegenstelling tussen oosterling en westerling benadrukt werd.

Een andere opvallende 'Othering' strategie was het vergelijken van Javanen met dieren of het toekennen van dierlijke eigenschappen. Dat troffen we ook aan in *Het land van herkomst*, waaruit de opvatting sprak dat oosterlingen in Indië ondergeschikte wezens waren. 'Dierlijke' personages werden als het tegendeel van de totok en diens beschaving uitgebeeld, waardoor de superioriteit van de laatste beklemtoond werd.

Een aantal 'shortcuts' passeerden de revue: de Javaan zou arm, onderdanig, opstandig en smerig zijn. Vooral dat laatste aspect lazen we frequent en dat schiep afstand tot de doorgaans propere Hollandse huishoudens, ook in Indië. We konden het bijna een leidmotief noemen en een vergroting van de hygiëne zou zeker een verbetering betekenen van de leefomstandigheden van de Javanen.

Wreedheden door inheemsen binnen hun eigen cultuur doorspekten de roman in een heel breed spectrum en zij werkten eveneens afkeer in de hand. De respectloze omgang met dieren vormde hierin een bijzondere categorie. Ducroo haatte de huisjongen Isnan om zijn wreedheden met dieren.

Het exotisch oxymoron speelde in de roman vooral een rol bij de beschrijving van oudere inheemse vrouwen, die door de protagonist nauwkeurig werden geobserveerd en bekritiseerd. Bal plakte hier volkomen terecht het etiket 'seksisme' op.

De 'Othering' strategie waarbij de Javaan steeds gerepresenteerd werd als onbewust van zichzelf, niet in staat tot zelfreflectie, was in *Het land van herkomst* duidelijk aanwijsbaar. Vooral het personeel moest het nogal eens ontgelden bij vader en moeder, die nooit naar commentaar van bedienden vroegen. De koloniale verhoudingen waren ongeschreven regel bij de familie Ducroo en Indonesiërs werden in de tijd van tempo doeloe niet geacht te denken, te voelen of te reageren.

Door het gebruik van 'Othering' strategieën creëerde Du Perron op verschillende manieren afstand tot inheemsen en benadrukte hij het klassieke 'wij/zij'-denken, ondanks de plastische uiterlijke beschrijvingen van Javanen in zijn omgeving. Hij beschreef van oosterlingen wél

²¹⁹ Meijer, *In tekst gevat*, 159

sociale omstandigheden als 'stand, klasse, rijkdom en opleiding' en dit waren volgens Boudewijn factoren die iemands sociale aanzien bepaalden, buiten zijn huidskleur om.²²⁰ Rangen en standen binnen de Indonesische koloniale maatschappij kwamen hieruit duidelijk naar voren. *Het land van herkomst* is dan ook een markant tijdsdocument.

Du Perron zag inheemsen weinig stereotiep maar als wezens met menselijke uiterlijke eigenschappen. We troffen onder deze uitgewerkte kenmerken er een aantal aan die wij confronterend vinden, waardoor wij de autobiografie in modern perspectief het best kunnen lezen met enige reserve in het achterhoofd en bewust van het feit dat *Het land van herkomst* bijna een eeuw geleden is geschreven.

Het vinden van overeenkomsten met de schrijver Douwes Dekker in zijn *Max Havelaar* was een aanvullend doel van dit onderzoek. Multatuli was voor zijn biograaf Du Perron een lotgenoot, 'even eenzaam en onbegrepen als hij, een bondgenoot over het graf heen in zijn verzet tegen de alom aanwezige Jan Lubbes'.²²¹ In *Het land van herkomst* kwamen we dit aspect bij het onderzoek naar de positie van Javanen niet tegen.

Voor *Forum* was Multatuli vooral de strijder voor de 'menselijke waardigheid'.²²² De vraag was hier dus ook: In hoeverre heeft Du Perron oosterlingen in zijn autobiografie humaan getekend? Want een overeenkomst tussen de visie van Multatuli en Du Perron was de opvatting dat het stereotype beeld van de 'Inlander' moest veranderen om zijn leefomstandigheden te kunnen verbeteren. Zij waren beide strijders voor de menselijke waardigheid in hun eigen tijd en leefomgeving, op een manier die bij hun paste. Bovendien beschreef Du Perron in deze Bildungsroman zijn opgroeien in Indië in een gezin waar de koloniale verhoudingen hem met de paplepel waren ingegeven en kwam Multatuli in zijn positie van assistent-resident de Javanen in een heel andere situatie c.q. omstandigheid tegen.

²²⁰ Boudewijn, *Blauw bloed*, 19

²²¹ Snoek, *E. du Perron*, 834

²²² Knuvelde, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde deel III*, 469

Inleiding

In de Europese koloniën werd de lokale bevolking in teksten gerepresenteerd door de westerse overheersers in de taal van de Europeanen en had de plaatselijke bevolking geen toegang tot deze teksten. Het gevolg was dat oosterlingen onderworpen werden aan representaties die de westerse overheersers vanuit hun visie en taal dominant maakten.²²³ Interessant was het daarom dat we de *Buru-tetralogie* van de Indonesiër Pramoedya Ananta Toer in de Nederlandse vertaling konden bestuderen, romans met een oosters perspectief. Deel één: *Aarde der mensen* was het onderwerp van ons onderzoek.

Teeuw, hoogleraar Indonesische Letterkunde in Leiden van 1955 tot 1986, volgde de literaire carrière van Pramoedya van nabij en waardeerde hem 'voor de waarheid, de menselijkheid en de gerechtigheid', die hem tot een 'waardig kandidaat voor de Nobelprijs voor literatuur' maakten.²²⁴

Op 6 februari 1925 werd deze schrijver geboren in Blora, Midden-Java. Zijn vader was onderwijzer en beheerste het Nederlands perfect, maar hij verliet de Nederlands-Indische overheidsdienst om principiële redenen in 1923, omdat hij als bewust nationalist niet langer wilde collaboreren met de Nederlanders.²²⁵ Daarna volgde zijn benoeming als hoofd van een particuliere (wilde) school in Blora, het 'Boedi Oetomo Instituut', genoemd naar de eerste modern-nationalistische beweging in Indonesië.²²⁶ Zo groeide Pramoedya op in de sfeer van antikoloniale gezindheid en activiteiten.²²⁷

De Nederlandse capitulatie op 8 maart 1942 verbeterde de situatie niet voor inheemsens, want de nieuwe bezetters, de Japanse troepen, 'gedroegen zich als beesten'. In mei 1942 stierf zijn moeder, wat een heftige crisis veroorzaakte in het leven van Pramoedya.²²⁸ Op 21 juli 1946 begon de eerste politionele actie met als voornaamste doel de bezetting van economisch belangrijke gebieden op Java en Sumatra en twee dagen later werd Pramoedya op straat aangehouden door mariniers, waarna hij werd vastgehouden en mishandeld. Hij bleef tot december 1949 gevangen, het moment waarop Nederland de Indonesische soevereiniteit erkende. In de gevangenis werd hij zich bewust van zijn roeping als schrijver.²²⁹

Inmiddels nam de armoede in Indonesië toe en dat werkte corruptie in de hand en door het gebrek aan grond ontstond een landbouwproletariaat.²³⁰ Pramoedya trouwde en trad op 2 mei 1950 in dienst van een literaire uitgeverij. Omdat zijn vader overleed moest hij ook zijn familie in Blora onderhouden en eind 1951 richtte hij een particulier uitgeversbedrijf op, maar zijn financiële situatie bleef zwak, omdat er onder de bevolking geen koopkracht was, noch een leestradiatie.²³¹

Pramoedya kreeg in 1953 een beurs voor een verblijf in Nederland van een jaar, maar hij liep aan tegen een levensstijl die hem weerzin inboezemde. De jaren daarna waren zeer moeilijk

²²³ Brillenburg, *Het leven van teksten*, 374, 375

²²⁴ Teeuw, *Pramoedya Ananta Toer*, achterflap

²²⁵ Ibidem, 13

²²⁶ Ibidem, 14

²²⁷ Ibidem, 15

²²⁸ Ibidem, 17

²²⁹ Ibidem, 22, 23, 24

²³⁰ Ibidem, 27

²³¹ Ibidem, 28, 29

voor hem en zijn huwelijk liep mis.²³² In zijn werk gold Pramoedya inmiddels als een van de 'vijfenvetigters', die het accent legden op menselijkheid (Kemanusiaan) en hij benadrukte de sociale verantwoordelijkheid van de schrijver.²³³

Een reis naar China werd voor Pramoedya een openbaring, omdat het volk daar erkend werd als de belangrijkste factor in de opbouw en ontwikkeling van het land en hij schreef artikelen om zijn ideeën te verbreiden.²³⁴ In de jaren 1961-1965 was hij een invloedrijk figuur in linkse kringen.²³⁵ Op 13 oktober 1965 volgde zijn arrestatie en tot 1969 zat hij gevangen, tenslotte op Buru, samen met tienduizenden andere politieke gevangenen en na zijn vrijlating kreeg hij stadsarrest, deze status van rechteloosheid en onvrijheid duurde tot zijn dood in 2006.²³⁶

1. *De werken van Buru, historische roman in vier delen*

In het eerste deel *Aarde der mensen* ontwikkelde de hoofdpersoon Minke zich van priyayi-zoon tot nationalist in een pijnlijk proces. Hij was leerling op de H.B.S. in Soerabaja, als enige Indonesiër tussen Hollandse kinderen in een racistische samenleving.²³⁷ Hij ontmoette wel ethische Nederlanders, zijn docente juffrouw Peters en het gezin van de assistent-resident De la Croix, door wie zijn denkbeelden voor een deel gevormd werden.

Het lot van de njai, de 'Inlandse' concubine, die rechteloos is, leerde hij kennen via zijn schoonmoeder Nyai Ontosoroh, die geheel zelfstandig een grote boerderij leidde en die hij zeer bewonderde. Zij kon beschouwd worden als de tweede hoofdpersoon in de roman.²³⁸ De liefdesrelatie met Annelies, haar dochter, liep uiteindelijk tragisch af.²³⁹ De roman was een aanklacht tegen feodaal machtsmisbruik en koloniale onderdrukking, een veroordeling van het kolonialisme.²⁴⁰

Het verhaal was een ik-verhaal waarin dezelfde motieven regelmatig terugkeerden in een andere context waardoor ze elkaar versterkten.²⁴¹ De wereld van Minke was niet die van 'ambten, rangen, salaris en verduistering', maar zijn wereld was de 'aarde der mensen, de 'bumi manusia', met hun problemen'.²⁴² Volgens Teeuw draaide het bij Pramoedya altijd om mensen die een zware strijd moesten leveren in een conflict tussen goed en kwaad.²⁴³

Snelders oordeelde dat Teeuw vooral het universeel humanistische karakter van Pramoedya's oeuvre benadrukte.²⁴⁴ Bovendien zou het werk van Pramoedya in postkoloniaal perspectief gelezen kunnen worden als een 'herschrijving van de koloniale geschiedenis en als onderdeel van de culturele herinnering aan Nederlands-Indië'.²⁴⁵

²³² Teeuw, *P.A. Toer*, 30, 31

²³³ Ibidem, 31

²³⁴ Ibidem, 36, 37

²³⁵ Ibidem, 40

²³⁶ Ibidem, 43

²³⁷ Ibidem, 209, 301. *Priyayi*: vroeger hofadel, nu heersende ambtenarenklasse met nog sterk levende oude Hindoe-Javaanse tradities

²³⁸ Reggie Baay, *De njai. Het concubinaat in Nederlands Indië* (Amsterdam 2008) 15

²³⁹ Teeuw, *Pramoedya Ananta Toer*, 210

²⁴⁰ Ibidem, 213, 300

²⁴¹ Ibidem, 215

²⁴² Toer, *Aarde der mensen* 130

²⁴³ Teeuw, *Pramoedya Ananta Toer*, 300

²⁴⁴ Snelders, *Hoe Nederland Indië leest*, 219

²⁴⁵ Ibidem, 202

Kousbroek waardeerde Pramoedya, omdat in zijn literatuuropvatting 'goede literatuur in het teken van universeel menselijke ervaringen staat en het domein van de literatuur is losgekoppeld van dat van de politiek'.²⁴⁶

2. 'Othering' strategieën in 'Aarde der mensen'

De zes 'Othering' strategieën die Meijer gebruikte om romans van Székely-Lulofs te onderzoeken heb ik ook toegepast op het eerste deel van het *Buru-kwartet*. Daarnaast heb ik bekeken in hoeverre het gedachtegoed van Multatuli, dat onderzocht is in hoofdstuk 3, een rol speelt in beschrijvingen van inheemsen door Pramoedya.

3. Het markeren van huidskleur en naaktheid

De Javaanse hoofdpersoon Minke was een vrij man aan het einde van de negentiende eeuw. Hij verliet zijn familie en bouwde in Soerabaja een band op met Njai Ontosoroh, die een geel-blanke huid had.²⁴⁷

Op haar grond lagen vier dorpen waarvan alle gezinshoofden in de onderneming werkten. In deze dorpen viel het Minke op dat overal kleine, spiernaakte kinderen onbevangen speelden.²⁴⁸

Het brandpunt verschoof na de dood van Herman Mellema al snel naar het bekende raciale verschil: Europeaan versus oosterling, waarin de laatste rechteloos was.²⁴⁹

In *Aarde der mensen* speelde het begrip 'huidskleur' vóór de rechtszaken vrijwel geen rol.

4. Homogeniseren van mens en landschap/omgeving

Wat in *Koelie* en *Rubber* van Székely-Lulofs duidelijk werd, namelijk het één worden van mensen en hun omgeving, was niet aan de orde in het eerste deel van de *Buru-tetralogie*. Wat wel opviel en dat vonden we ook in *Het land van herkomst*, was dat vrouwen terug getrokken werden uit het openbare leven als ze huwbaar waren. Ze werden 'opgeslokt' door de gebouwen. Zo vertelde de Njai dat zij, toen ze dertien jaar was, geïsoleerd werd van de buitenwereld waardoor haar horizon zich voortaan beperkte tot de keuken, het achterhuis en haar eigen kamer. Haar vriendinnetjes waren allemaal al uitgehuwelijkt en toen zij veertien was, werd ze in de dorpsgemeenschap beschouwd als een oude vrijster. Haar moeder had geen recht van spreken zoals 'Inlandse' vrouwen in het algemeen. Alles werd door vader beslist en de dochters verdwenen uit het zicht van de gemeenschap.²⁵⁰

5. Via een 'shortcut' typeren van etnische groepen

De tegenpool van de oprechte inheemse protagonist Minke in de tetralogie was de onbetrouwbare halfbloed Robert Suurhof, klasgenoot van de H.B.S. Minke had het gevoel dat hij voortdurend 'bespot' werd door Suurhof.²⁵¹ Zo noemde Robert Suurhof hem een 'vrouwenliefhebber, meisjesgek en verleider'.²⁵² Regelmatig informeerde de sadist Suurhof

²⁴⁶ Snelders, *Hoe Nederland Indië leest*, 242

²⁴⁷ Toer, *Aarde der mensen*, 17

²⁴⁸ Ibidem, 33

²⁴⁹ Ibidem, 299

²⁵⁰ Ibidem, 80

²⁵¹ Ibidem, 10

²⁵² Ibidem, 6

naar de 'harem' van Minke.²⁵³ Minke had hier geen weerwoord tegen en voelde zich hierdoor vernederd.

Hij was als enige inheemse leerling op de H.B.S. in al die jaren een buitenbeentje, hij woonde in een pension ver van zijn familie verwijderd en had weinig contact met medeleerlingen. Er werd hem voortdurend ingepeperd, dat hij maar een 'Inlander' was.²⁵⁴

Binaire polariteiten konden we aanwijzen in het oeuvre van Pramodya. Het waren dan bijvoorbeeld de tegenstellingen Europeaan versus 'Inlander' en grootgrondbezitter tegenover horige.²⁵⁵

Minke kreeg het verwijt dat hij een Europeaan zou willen worden omdat hij westerse kleding droeg, maar hij zou toch altijd een 'aap' blijven.²⁵⁶ Er bestond in koloniale kringen aanwijsbaar afkeer van Indonesiërs en het dierlijke als aanduiding van niet-Europeanen was wijd verbreid.²⁵⁷ Bij de eerste kennismaking schreeuwde de vader van Annelies tegen Minke: 'Wie heeft jou toestemming gegeven om hier te komen, aap!'²⁵⁸

Andere Shortcuts die inheemsen betroffen in *Aarde der mensen* zijn: ongeciviliseerde Javaan,²⁵⁹ het vernederen van inheemsen,²⁶⁰ het hurkend lopen en kruipen voor een ander²⁶¹ en ze kregen de vraag of ze islamiet waren.²⁶²

De Njai zei tegen haar halfbloed zoon Robert dat hij Minke enkel en alleen haatte omdat hij een 'Inlander' was en haar zoon Europees bloed had.²⁶³ Het gemengde huwelijk werd algemeen veroordeeld, de term 'rasbederf' viel. Het vermengen van christelijk Europees bloed met heidens inlands, gekleurd bloed werd een zonde genoemd en het resultaat zou zelfs op termijn onvruchtbaarheid betekenen.²⁶⁴ Boudewijn werkte deze problematiek gedetailleerd uit in haar dissertatie. In dit onderzoek staan Indonesiërs centraal.

De Njai voelde zich een slavin, die in het paleis van een keizer leefde, maar altijd een slaaf was gebleven.²⁶⁵ Zij stond helemaal onderaan de maatschappelijke ladder, zij was slechts een Njai, een bijvrouw.²⁶⁶ En zelfs de officier van justitie en de rechter glimlachten vergenoegd bij het terecht wijzen van deze 'Inlandse'(Njai) op wie vele Europese en Indo-Europese vrouwen jaloers waren.²⁶⁷ In de rechtbank donderde de stem van de officier van justitie woedend dat haar halfbloed dochter hoger op de maatschappelijke ladder stond dan zij.²⁶⁸ Juffrouw Magda Peters zei, dat iedereen die niet Europees was, vertrappt zou worden, uitgelachen en geminacht, alleen maar om met de Europese superioriteit en de koloniale overmacht te pronken, op elk gebied, inclusief dat van domme onwetendheid.²⁶⁹ Zij moest Indië om haar anti-koloniale uitspraken uiteindelijk verlaten. Ze was altijd een grote steun en

²⁵³ Toer, *Aarde der mensen*, 11

²⁵⁴ Ibidem, 111

²⁵⁵ Ibidem, 5

²⁵⁶ Ibidem, 40

²⁵⁷ Ibidem, 14

²⁵⁸ Ibidem, 40

²⁵⁹ Ibidem, 11

²⁶⁰ Ibidem, 15

²⁶¹ Ibidem, 19

²⁶² Ibidem, 19

²⁶³ Ibidem, 168

²⁶⁴ Ibidem, 100

²⁶⁵ Ibidem, 243

²⁶⁶ Ibidem, 19, 23

²⁶⁷ Ibidem, 307

²⁶⁸ Ibidem, 307

²⁶⁹ Ibidem, 300

toeverlaat voor Minke geweest, de enige leerkracht die volledig achter hem stond en hem stimuleerde om de Javanen in de toekomst aan te sturen met zijn verworven kennis. De assistent-resident geloofde ook in de capaciteiten van Minke en zei dat hij later een belangrijk man kon worden, een leider, baanbreker en voorbeeld van zijn volk.²⁷⁰ Europeanen konden in zijn opinie niets doen om het volk te helpen. Javanen zelf moesten daarmee beginnen.

Minke voelde zich geheel en al Javaan en het deed hem pijn als buitenstaanders kwetsende opmerkingen maakten over het Javaan-zijn. Wanneer echter de onwetendheid en domheid van de Javanen ter sprake kwamen, voelde hij zich als een Europeaan, omdat hij ook ontwikkeld was.²⁷¹ Anderzijds merkte Minke dat het nationalisme in hem ontwaakte. Hij probeerde zich in zijn H.B.S.-tijd al los te maken van de vooroordelen die Europeanen hadden over zijn volk. Een moeilijkheid hierbij was, dat hij dit proces vrijwel alleen moest doormaken en buiten de Njai geen steun ondervond van andere oosterlingen.

6. *Het theater niet-civilisatie en van wreedheid* - *Niet-civilisatie*

Europeanen die in Nederlands-Indië verbleven waren vaak niet op de hoogte van inheemse zeden en gebruiken en zo werden talrijke Javaanse gewoonten door Europeanen beschouwd als niet-geciviliseerd. De cultuurskloof was groot en onbegrip was het gevolg. Dat bleek uit verschillende uitspraken en beschrijvingen van situaties in *Aarde der mensen*.

Zo had Minke geen achternaam en zonder achternaam was men geminacht op de H.B.S.²⁷² Hij werd regelmatig ook niet begroet omdat hij een Indonesiër was.²⁷³ Sterker nog, ieder ogenblik kon hij weggejaagd worden en het gevolg hiervan was dat hij angstig werd.²⁷⁴

Toen Minke de Njai ontmoette, wist hij niet hoe hij haar moest aanspreken en hij stond verwonderd toen zij hem een hand gaf, omdat het een Europese gewoonte was.²⁷⁵ Nog nooit had Minke een 'Inlandse' vrouw zo vrij gezien dat zij een onbekende man groette.²⁷⁶ 'Je moet niet denken dat ik ongemanierd ben', zei ze in foutloos Hollands.²⁷⁷

Toen Minke haar mooie dochter Annelies ontmoette, vroeg hij aan haar in welke taal ze met elkaar zouden spreken. Hij wilde haar niet kwellen met een taal die haar zou dwingen zichzelf tot een bepaalde sociale positie te verlagen in de ingewikkelde Javaanse ordening van het leven naar rang en stand, dus besloten ze geen Javaans maar Nederlands met elkaar te spreken.²⁷⁸ Bovendien schreef Minke zijn artikelen in het Nederlands omdat hij de Javaanse schrijftaal onvoldoende machtig was.

Maar ondanks dat de Njai een hoog peil van Europese beschaving bereikt had en zij een groot bedrijf tot bloei bracht, bleef zij geminacht als een njai, een concubine en Minke mocht haar zeker niet gelijk stellen aan zijn eigen hooggeachte moeder, want zij bleef slechts een bijvrouw en vroeger ging je mee met de publieke opinie die njai's verachtelijk vond en hun

²⁷⁰ Toer, *Aarde der mensen*, 157

²⁷¹ Ibidem, 156

²⁷² Ibidem, 13

²⁷³ Ibidem, 12

²⁷⁴ Ibidem, 14, 15

²⁷⁵ Ibidem, 18

²⁷⁶ Ibidem, 28

²⁷⁷ Ibidem, 42

²⁷⁸ Ibidem, 62

zedelijk peil veroordeelde.²⁷⁹ Het stempel van concubine was zij nooit kwijt geraakt, ondanks haar ontwikkeling en status als manager van een groot bedrijf.

De mening van zijn moeder was belangrijk voor Goes, zoals zij Minke noemde. Hij was nooit van plan geweest om later meer dan één vrouw te nemen, hierin klonk de stem van zijn grootmoeder nog altijd in hem na, want zij vond dat iedere man die meer dan één vrouw had een bedrieger was.²⁸⁰

Toen Annelies ziek was, zei dokter Martinet dat Minke rekening met haar moest houden, omdat 'Inlandse' mannen nog niet gewend waren om vrouwen zachtzinnig en beleefd, vriendelijk en eerlijk te behandelen.²⁸¹ Maar uit niets in de roman bleek, dat Minke (te) weinig respect toonde voor de door hem zo geliefde Annelies.

Als er bezoek was, gingen mensen vaak weg zonder afscheid te nemen van de Javaanse vrouw, die beschouwd werd als een type met een lage moraal.²⁸² 'Je moet niet vergeten dat je maar een 'Inlander' bent', kreeg Minke een aantal malen te horen van Robert, de broer van Annelies.²⁸³

Zowel in Europese als in inheemse kringen was Minke de mindere. Het was voor hem moeilijk in te schatten hoe hij moest reageren in bepaalde situaties en dat maakte hem erg onzeker. Hij was zijn traditionele milieu ontgroeid en paste niet in de Europese koloniale maatschappij, waar ras het fundamentele onderscheid uitmaakte.

- *Wreedheid*

De Indonesiërs leefden in het begin van de twintigste eeuw nog zeer eenvoudig. Er was geen oorlog die ze ooit konden winnen van de Europeanen, want wat betekenden kapmessen en speren tegenover geweren en kanonnen?²⁸⁴ Maar door de natuurlijke omstandigheden, door hun capaciteiten en hun geloof, hadden ze al wel heel wat manschappen van de Compagnie vernietigd en werden ze in bepaalde gebieden alom gevreesd.²⁸⁵

Europeanen hadden weinig inzicht in de feodale verhoudingen die in de Vorstenlanden een rol speelden. Regenten waren een leven lang aan de macht en volgden in deze functie meestal hun vader op, waardoor ingewikkelde netwerken van macht onzichtbaar voortwoerden. Herendiensten knechtten de boeren onophoudelijk, maar het kwam niet in ze op om zich hiertegen te verzetten.

De vader van Minke werd benoemd tot regent toen Minke op de H.B.S. zat. Met zijn vader had hij een slechte relatie. Tijdens de inwijdingsceremonie kreeg Minke ongewild een rol als tolk. Het cultuurverschil was toen al onoverbrugbaar en vader voelde zich tegenover zijn zoon zo machteloos dat hij zelfs overwoog om hem in het openbaar te vernederen met een zweep.²⁸⁶ Minke vertelde over de rituelen die tijdens de initiatie golden, zo was het voor dorpschouwen niet gepast om een regent te feliciteren.²⁸⁷ Hij constateerde, dat hij inmiddels Europese gewoonten had aangenomen, want hij had er moeite mee dat hij zijn schoenen uit moest doen, omdat geen enkele oosterling schoenen aan had op het terrein van het regentschapsgebouw.²⁸⁸ Dit alles maakte Minke boos en onzeker.

²⁷⁹ Toer, *Aarde der mensen*, 21, 194

²⁸⁰ Ibidem, 216

²⁸¹ Ibidem, 215

²⁸² Ibidem, 24, 21

²⁸³ Ibidem, 111

²⁸⁴ Ibidem, 56

²⁸⁵ Ibidem, 57

²⁸⁶ Ibidem, 129

²⁸⁷ Ibidem, 142

²⁸⁸ Ibidem, 131

De Njai werd permanent bewaakt door Darsam, een fanatieke Soendanees. Hij stond onvoorwaardelijk achter haar en het was bekend dat wanneer zij iemand aanklaagde bij Darsam, deze persoon waarschijnlijk een pak slaag kreeg.²⁸⁹ Bij een aanval zou Darsam de vijand mores leren tot zijn beenderen gebroken waren.²⁹⁰ De Njai zei tegen Darsam dat hij er angstaanjagend en wreed uit zag.²⁹¹ Op een dag zag Minke hem met een ontbloot kapmes in zijn rechterhand naar het hek van het erf rennen.²⁹² Hij verwonderde zich over zoveel trouw en het fanatisme van deze Soendanees.

De figuur van de njai in Indië was omgeven met mystiek. Haar schoonheid werd in het algemeen bejubeld maar zij werd nogal eens bruut aan de kant gezet voor een latere blanke echtgenote. Haar wraak was bekend, het was herhaaldelijk bewezen dat njai's niet zelden samenspannen met iemand van buiten om hun heer na zijn ontrouw aan haar te vermoorden.²⁹³ Gif was hiervoor een probaat middel. In enkele romans van P. A. Daum (1850-1898) was dit motief beeldend uitgewerkt.

Aan het einde van de roman volgden er enkele rechtszaken om de Njai uit haar macht te ontzetten en alles van haar af te nemen. De beslissing van de Raad van Justitie te Soerabaja wekte echter verontwaardiging bij veel mensen en groeperingen. Een troep Madoerezen, gewapend met kapmessen en grote sikkels, omsingelde de boerderij en viel de Europeanen en gerechtsdienaren aan die probeerden het erf te betreden.²⁹⁴ Een Hollander schreeuwde bevelend harder op te treden maar zijn arm werd afgehakt met een kapmes. Het gegalm van de kreten der Madoerezen die de grootheid van Allah prezen, klonk uitermate angstaanjagend. Op het erf lagen lijken badend in het bloed.²⁹⁵ Helaas kon deze fanatieke actie de onderneming niet redden voor de Njai.

De koloniale tijd was bezaaid met oorlogen. De goede vriend van Minke, de Fransman Jean Marais had gevochten in de Atjeh-oorlog. De ervaringen in Atjeh hadden hem doen erkennen dat zijn vooroordelen wat betreft de krijgskunst van de 'Inlanders' ongegrond waren. Hun krijgskunst was goed, hun organisatievermogen was ook hoog ontwikkeld, alleen hun uitrusting was primitief.²⁹⁶ Volgens verhalen van Jean Marais was het voor Atjehse vrouwen heel gewoon om mee ten strijde te trekken tegen de Compagnie. En zij waren bereid hun leven te laten aan de zijde van de mannen. Niet anders was het op Bali.²⁹⁷ Jean vertelde dat de krijgers vaak uit het niets opdoken. Ze vielen aan en zaaiden verderf met hun kapmessen.²⁹⁸ Allerlei verhalen rouleerden over deze verschrikkelijke oorlog. Zo was er een meisje afkomstig uit de kuststreken. Zij voelde het als een schande door een ongelovige te zijn aangeraakt. Haar jongere broer sloop de kazerne binnen en stak haar van opzij met zijn Atjehse dolk neer. De dolk was vergiftigd.²⁹⁹

Maar ook in Soerabaja kwam veel geweld voor. De plaats was bekend om de vele beroepsmoordenaars en iedere week lag er wel ergens een lijk op het strand, in het bos, aan de

²⁸⁹ Toer, *Aarde der mensen*, 34

²⁹⁰ Ibidem, 284

²⁹¹ Ibidem, 285

²⁹² Ibidem, 286

²⁹³ Ibidem, 297

²⁹⁴ Ibidem, 370

²⁹⁵ Ibidem, 371

²⁹⁶ Ibidem, 57

²⁹⁷ Ibidem, 70

²⁹⁸ Ibidem, 69

²⁹⁹ Ibidem, 51

kant van de weg of op de markt, met wonden door mes- of dolksteken.³⁰⁰ Niemand scheen hiervan op te kijken.

Minke stond in *Aarde der mensen* afwijzend tegenover alle vormen van geweld. Het maakte hem bang en zijn angst verborg hij niet. Hij bezat geen kris en ambieerde dit ook niet. Zijn strijd voor menselijkheid en gerechtigheid speelde zich af met weloverwogen woorden die zelden kwetsend waren. In latere delen van de Buru-tetralogie schreef hij voor nationalistische kranten en konden zijn woorden wel vlijmscherp geformuleerd zijn.

7. (gebrek aan) inheems zelfbegrip en zelfreflectie bij de protagonisten

- Minke

Gezien het aantal reflecties en de karakterontwikkeling van de protagonist mag *Aarde der mensen* een psychologische roman genoemd worden. Voortdurend lazen we gedachten en overwegingen van Minke. We werden vooral ook geconfronteerd met zijn onzekerheden en angsten.

De herinneringen aan zijn eerste onderwijzer, Ben Rooseboom, waren ronduit slecht, Minke was vreselijk bang voor hem en kon zijn vragen niet beantwoorden zonder te huilen.³⁰¹

Aarde der mensen speelde tijdens de H.B.S.-tijd van Minke waarin hij ervan genoot om naar school te mogen gaan. Hij was leergierig en ijverig en wilde 'alles opnemen van deze aarde der mensen, alles van vroeger, van nu en van morgen'.³⁰²

Minke voelde zich op school geïsoleerd omdat hij de enige inheemse leerling was. Hij woonde in een pension en vervreemde langzaam van zijn familie, wat duidelijk bleek toen hij tolk moest zijn bij de benoeming van zijn vader tot regent. Hij was toen verplicht om zijn kousen en schoenen uit te doen en te hurken voor zijn vader, die hem dreigde te slaan.³⁰³ Zijn schoolvrienden 'zouden hem uitlachen als zij deze vertoning zagen, namelijk hoe een mens die gewend is rechtop te lopen, nu gehurkt moest voortschuifelen'.³⁰⁴ De ontmoeting met zijn moeder vlak voor de ceremonie verliep emotioneel. Ze verweet hem geen Javaan meer te zijn, noemde hem een 'bruine Hollander' en vroeg of hij misschien ook al christen was geworden.³⁰⁵ Minke werd kwaad en zei dat hij alleen maar een vrij mens wilde worden die geen bevelen hoefde op te volgen en ze ook niet gaf.³⁰⁶ Zijn wereld was niet die van ambten, rangen, salarissen en corruptie, maar 'de aarde der mensen met haar problemen'.³⁰⁷ Moeder reageerde daarop dat zij al sinds haar zwangerschap wist dat Minke/Goes een kind was dat wapens droeg, die moest opletten hoe hij die in zijn leven zou gebruiken.³⁰⁸ De scherpe tong van Minke zou later blijken in zijn publicaties.

De gedachten van Minke waren vaak vervuld van angst, die alles verdrong. Zijn aarde, deze aarde der mensen, had voor hem al haar zekerheden verloren.³⁰⁹ Op dat ogenblik had hij niet meer het gevoel een Javaanse ridder te zijn, een ridder die zijns gelijke niet had in zijn verbeelding. Wat er nu over was, was een 'lafbek' die bang werd door de mededeling dat zijn

³⁰⁰ Toer, *Aarde der mensen*, 162

³⁰¹ Ibidem, 30, 31

³⁰² Ibidem, 200

³⁰³ Ibidem, 125

³⁰⁴ Ibidem, 126

³⁰⁵ Ibidem, 135

³⁰⁶ Ibidem, 133

³⁰⁷ Ibidem, 130

³⁰⁸ Ibidem, 137

³⁰⁹ Ibidem, 162

leven in gevaar was.³¹⁰ Hij vroeg zich dan ook op die momenten af waarom hij zo'n lafaard was.³¹¹

Er heerste vaak verwarring in de gedachten van Minke.³¹² Hij had het gevoel alsof hij in een grijze sluier leefde. Alles was onduidelijk en zijn gevoelens waren onbestendig.³¹³ Hij verloor zijn vlotheid en vriendelijkheid en vroeg zich toen wanhopig af of hij behekst was.³¹⁴ Op sommige momenten voelde hij zich zelfs volslagen lusteloos.³¹⁵

Via de onbetrouwbare Robert Suurhof ontmoette Minke de Njai en haar dochter. De verhouding tussen moeder en kind kwam hem in het begin vreemd voor, maar toen bedacht hij, dat het wellicht het gevolg was van de onwettige verbintenis en geboorte.³¹⁶ Haar verhouding met Annelies was verijnd, wijs en open, niet zoals bij Javaanse moeders, haar optreden leek op dat van ontwikkelde Europese vrouwen.³¹⁷ Ook constateerde Minke dat de Njai er een meester in was om mensen aan zich te onderwerpen, zodat ze bogen voor haar wil.³¹⁸

Minke raakte volledig in verwarring door de ontmoeting met moeder en dochter en was zeer onder de indruk van de schoonheid van Annelies. Hij moest toch 'een standvastige, aantrekkelijke kerel, de veroveraar van deze godin zijn', maar vond dit een moeilijke klus.³¹⁹ Lange tijd voelde Minke zich in de ban van de Njai.³²⁰ Hij was voortdurend op zijn hoede.³²¹ Maar Minke had de kracht niet om zo maar weg te gaan.³²²

In alle lagen van de samenleving veroordeelde men de gezinnen van de njai's, zoals ook alle bevolkingsgroepen dat deden: Indonesiërs, Europeanen, Chinezen en Arabieren.³²³ De Njai wierp haar schaduw over de persoonlijkheid van Minke en hij wist wel dat het zo niet mocht doorgaan.³²⁴ Buitenstaanders keken haar of met de nek aan omdat ze een bijvrouw was, of zij respecteerden haar vanwege haar rijkdom.³²⁵ Maar toen besloot Minke de vreemde en beklemmende familie te bestuderen en over hen te schrijven.³²⁶ Hij kon zijn nieuwsgierigheid haast niet bedwingen om te weten te komen wie toch eigenlijk Njai Ontosoroh was.³²⁷

De ontmoeting met assistent-resident De la Croix en zijn dochters Sarah en Miriam maakte grote indruk op Minke. Deze meisjes hadden ook op de H.B.S. gezeten. Ze raakten met elkaar in gesprek maar al snel ergerde Minke zich aan hun gegiechel. Aan de andere kant bleken ze vlot, slim en 'lang niet onaantrekkelijk' te zijn.³²⁸ Miriam merkte op een gegeven moment op dat Multatuli niet in de leerboeken werd genoemd en dat het vreemd was, dat op school wel

³¹⁰ Toer, *Aarde der mensen*, 163

³¹¹ Ibidem, 165

³¹² Ibidem, 47

³¹³ Idem

³¹⁴ Idem

³¹⁵ Ibidem, 48

³¹⁶ Ibidem, 38

³¹⁷ Ibidem, 21, 22

³¹⁸ Ibidem, 44

³¹⁹ Ibidem, 38

³²⁰ Ibidem, 44

³²¹ Ibidem, 61

³²² Ibidem, 66

³²³ Ibidem, 48

³²⁴ Ibidem, 70

³²⁵ Ibidem, 70

³²⁶ Ibidem, 71

³²⁷ Ibidem, 72

³²⁸ Ibidem, 146

over hem verteld werd.³²⁹ Minke dacht dat de assistent-resident hem met opzet geconfronteerd had met zijn beide dochters om hem op de proef te stellen en hij voelde zich het mikpunt van hun spot.³³⁰ Toen bleek in latere contacten met de familie van de assistent-resident, dat zij allen hoge verwachtingen van Minke hadden, hij werd geacht als Javaanse intellectueel die in de toekomst zijn bijdrage zou kunnen leveren aan de wederopbouw van zijn land. Ook zijn goede vriend Jean wees hem op zijn verplichtingen als goed opgeleide Indonesiër. Minke behoorde tot de eerste hoog opgeleiden van zijn volk en goed gedrag was een eerste vereiste voor hem.³³¹

Hij raakte in verwarring door de hoge verwachtingen die deze mensen van hem koesterden en vroeg zich af of er een Multatuli nieuwe stijl bestond.³³² Hierdoor had hij het gevoel niet meer de Minke van vroeger te zijn, zijn lichaam was nog hetzelfde maar zijn innerlijk en visie waren veranderd. Hij had het gevoel dat hij meer geestelijke ballast had gekregen en bedachtzamer was geworden.³³³ Zijn persoonlijkheid veranderde door zijn missie.

Een artikel van klasgenoot Robert Suurhof bekritiseerde Minke's aanwezigheid bij de Njai als een 'schaamteloze parasiet, die teerde op andermans bezittingen, maar zich in het openbaar voordeed als een onschuldig huismusje, iemand zonder achternaam, zonder ook maar iets te bezitten, behalve durf als zijn enige kapitaal: een schurk dus'.³³⁴ Minke reageerde hierop als volgt:

'Hier op mijn sjees had ik het gevoel of iedereen die ik zag mij beschuldigde. Dat is die Minke, die in één kamer slaapt met Annelies, met wie hij nog niet getrouwd is... Wat ik nu voelde, dit gevoel van een verstotene te zijn, was wat mijn voorouders nelangsa noemden, een gevoel van vereenzaming temidden van iemands gelijken, die hem vreemd geworden zijn, een toestand waarin de hitte van de zon door allen ondervonden wordt, maar men het branden van zijn eigen hart alleen moet verdragen. De enige weg die nog openstaat is die naar het hart van hen die lotgenoten zijn: Njai Ontororoh, Annelies, Jean Marais, Darsam.'³³⁵

Inmiddels publiceerde Minke enkele artikelen onder het pseudoniem Max Tollenaar. Hij schreef onder andere een artikel over het probleem van Europeanen, Indo's en 'Inlanders'. Zijn docente Nederlands Magda Peters kwam hem daarop feliciteren met de opmerking dat zijn laatste artikel werkelijk een oproep tot menselijkheid was.³³⁶ De directeur van de H.B.S. reageerde ook positief: 'Het bleek dat het Europese humanisme, dat men niet kende in de geschiedenis van het inheemse Indië, wortel geschoten had in de persoon van Max Tollenaar.'³³⁷

Minke slaagde voor de H.B.S. als tweede van heel Indië en had dit niet kunnen vermoeden, omdat hij had gedacht dat hij nooit beter zou kunnen zijn dan Europese kinderen.³³⁸ Bovendien had hij nogal wat lessen gemist door de nare omstandigheden.

³²⁹ Toer, *Aarde der mensen*, 147

³³⁰ Ibidem, 152, 153

³³¹ Ibidem, 195

³³² Ibidem, 206

³³³ Ibidem, 222

³³⁴ Ibidem, 298

³³⁵ Ibidem, 309

³³⁶ Ibidem, 312

³³⁷ Ibidem, 312, 313

³³⁸ Ibidem, 322

Kort daarop werden Minke en Annelies op islamitische wijze in de echt verbonden.³³⁹ Tijdens de voorbereidingen van het huwelijk verweet zijn moeder hem dat hij niet echt Javaans meer was en dat hij in het Hollands schreef. Ze vroeg hem of hij zich ervoor schaamde een Javaan te zijn.³⁴⁰ Zij onderwees hem daarna de vijf voorwaarden waaraan een Javaan moest voldoen om een 'Javaanse ridder' te worden.³⁴¹

Het huwelijkscadeau van Magda Peters was een boek waar slechts weinigen aan konden komen: 'Minke, weet dat er op deze wereld iemand is voor wie het een bemoedigende ervaring geweest is ooit een leerling gehad te hebben die in de voetsporen treedt van de grote humanist Multatuli.'³⁴²

Na de dood van de vader van Annelies sloeg het noodlot toe en volgden enkele rechtszaken waardoor de boerderij eigendom werd van de Hollandse tak van de familie Mellema. Minke, Annelies en de Njai voelden zich rechteloos en machteloos.³⁴³ De Njai vroeg vervolgens aan Minke of hij in het Maleis wilde gaan schrijven om meer mensen over hun onrecht te kunnen informeren.³⁴⁴

De koloniale verhoudingen kwamen duidelijk naar voren toen Minke bedacht dat Darsam en duizend mensen zoals hij, gewapend met tweeduizend kapmessen hen niet zouden kunnen helpen.³⁴⁵ Minke vroeg zich vervolgens vertwijfeld af:

'Wat heeft het voor nut scholen op te richten als ze de mensen toch niet kunnen leren wat iemands rechten zijn en wat juist is en wat niet?'³⁴⁶ Wat er ook mocht gebeuren, het zij zo. O, aarde der mensen!³⁴⁷ Zonder dat ik het wist was er een zaadje van een woekerplant door mijn huid heen gedrongen en was nu bezig wortel te schieten in mijn hersens om zich tot een boom te ontwikkelen in mijn hoofd.'³⁴⁸

Deze boom zou zich ontwikkelen tot een vroege nationalistische visie. Minke bleef hierin de 'aarde der mensen' centraal stellen, de menselijke waardigheid, die ook bij Multatuli ten aanzien van het lot van de Javanen uitgangspunt van zijn handelen was geweest.

- *De Njai*

Toen de H.B.S.-leerling Minke zijn pension verruild had voor de boerderij van Njai Ontosoroh vertelde zij hem al gauw haar levensgeschiedenis. Zij had een oudere broer Paiman en werd Sanikem genoemd, haar vader heette Sastrotomo, wat 'eerste klerk' betekent. Hij was de enige die lezen en schrijven kon in zijn omgeving.³⁴⁹ Haar vader deed van alles om een hogere positie te bemachtigen, hij nam alle middelen te baat: 'bezocht doekoens, gebruikte toverspreuken, vastte' maar het hielp niets, het lukte niet.³⁵⁰ De Njai merkte op dat je je al erg gelukkig mocht prijzen in die tijd en cultuur als je iemands eerste en enige vrouw werd.³⁵¹ Tegen haar wil werd zij overgedragen aan Mellema, 'een blanke reus met zijn leguanenhuid', die zij verafschuwde. Ze werd verkocht en sinds dat ogenblik verdween al haar waardering en

³³⁹ Toer, *Aarde der mensen*, 325

³⁴⁰ Ibidem, 332

³⁴¹ Ibidem, 334

³⁴² Ibidem, 342

³⁴³ Ibidem, 357

³⁴⁴ Ibidem, 361

³⁴⁵ Ibidem, 362

³⁴⁶ Ibidem, 366

³⁴⁷ Ibidem, 123

³⁴⁸ Ibidem, 191

³⁴⁹ Ibidem, 77

³⁵⁰ Ibidem, 78

³⁵¹ Ibidem, 81

eerbied voor haar vader.³⁵² Ze had het gevoel alsof ze geen ziel meer bezat, zoals een wajangfiguur in handen van de dalang.³⁵³ Ze was gekocht door iemand die zeer machtig was, machtiger dan haar vader, machtiger dan alle 'Inlanders' in Toelangan. De naam Sanikem was voorgoed verdwenen.³⁵⁴

Ze bedacht toen dat het leven van een njai geen leven was, want ze was niet meer dan een slavin van wie het de plicht was haar heer te bevredigen. In alles! Anderzijds moest ze altijd bedacht zijn op de mogelijkheid dat haar heer genoeg van haar zou krijgen. Als ze iets verkeerd deed, kon ze weggejaagd worden met al haar kinderen, haar eigen kinderen, op wie alle Javanen neerzagen, omdat ze niet uit een wettig huwelijk geboren waren.

Alle bedienden stuurde ze meteen weg want er mocht niemand getuige zijn van haar leven als njai. Er mocht geen bericht uitgaan over haar, zij was een verachtelijke vrouw zonder waarde, zonder eigen wil geworden.³⁵⁵

Mellema onderwees zijn Njai die een dankbare leerling bleek te zijn en zij kreeg haar gevoel van eigenwaarde terug door alles wat ze geleerd en gedaan had.³⁵⁶ De oude Sanikem verdween hoe langer hoe meer uit het gezichtsveld. Ze groeide uit tot een individu met een nieuwe visie en andere opvattingen en had het gevoel dat zij niet meer de slavin was die enige jaren geleden in Toelangan was verkocht. Ze ontkende haar verleden en zag hoe 'achterlijk de 'Inlanders' om haar heen nog waren'.³⁵⁷ Maar zij realiseerde zich ook dat niemand haar ooit 'mevrouw' zou noemen en de benaming Njai haar zou blijven achtervolgen, haar leven lang.³⁵⁸

Iedereen om haar heen scheen te weten dat het morele peil in gezinnen van njai's laag, smerig en onbeschaafd was met alle aandacht geconcentreerd op seks. Het waren slechts huishoudingen van prostituées, 'mensen zonder persoonlijkheid en voorbeschikt om in het niets te verzinken zonder een spoor achter te laten'. Wrok en haat klonken in de toon en inhoud van de woorden van de Njai.³⁵⁹ Zij deed zelfs de uitspraak dat het verkeerd is om geboren te worden als 'Inlander'.³⁶⁰

Na het overlijden van Mellema kwam het leven van de bewoners van zijn boerderij in een stroomversnelling. Rechtszaken volgden elkaar op en de rechteloosheid van de Njai en Annelies knaagden aan Minke. De Njai probeerde haar bloeiende bedrijf uit alle macht te behouden.

Tijdens een zitting van de rechtbank stelde de Njai pijnlijke vragen:

'Wie heeft mij tot concubine gemaakt? Wie heeft inheemse vrouwen tot njai's gemaakt? Jullie Europese Heren, voor wie wij ons moeten buigen. Waarom worden wij dan bij openbare gelegenheden uitgelachen? Geminacht?³⁶¹ Als ik er niet in slaag de onderneming te redden, zal ik afzakken tot het peil van de gewone njai's, die iedereen mag verachten en met een scheef oog zal aankijken... Annelies moet achtenswaardiger zijn dan een gewone Indo. Zij moet een eerbiedwaardige 'Inlandse'

³⁵² Toer, *Aarde der mensen*, 83

³⁵³ Ibidem, 85

³⁵⁴ Ibidem, 86

³⁵⁵ Ibidem, 87

³⁵⁶ Ibidem, 88

³⁵⁷ Ibidem, 91

³⁵⁸ Ibidem, 93

³⁵⁹ Ibidem, 247

³⁶⁰ Ibidem, 298

³⁶¹ Ibidem, 308

worden temidden van haar volk. Die achting kan ze krijgen énkél door deze onderneming.³⁶²

De arrondissementsrechtbank in Amsterdam had echter besloten het beheer over alle bezittingen van wijlen de heer Herman Mellema over te nemen aangezien er geen wettelijke huwelijksverbintenis bestond tussen hem en Sanikem.³⁶³ Annelies Mellema viel wel onder het Europese recht en de Njai niet, omdat zij maar een 'Inlandse' was. Gesteld dat Annelies vroeger niet door haar vader erkend was, dan was zij ook een Javaanse en had de blanke Raad van Justitie niets met haar te maken gehad.³⁶⁴ De Njai zou alles verliezen: haar dochter, de onderneming en haar persoonlijke bezittingen, alles waar zij zich voor had uitgesloofd.³⁶⁵

Maar ze bleef strijdbaar tot het einde: 'Wij zullen de eerste 'Inlanders' zijn die zich verzetten tegen het blanke gerecht'.³⁶⁶ Zij vroeg aan dokter Martinet of hij vond dat zij onrechtvaardig bejegend was, waarop de dokter oordeelde dat zij barbaars behandeld werd.³⁶⁷

Indonesiërs konden geen advocaat huren, zelfs als zij het geld ervoor bezaten. Nog erger was het dat zij nooit iets geleerd hadden. Zijn leven lang had de Javaan te lijden gehad van wat de Njai en haar dochter nu trof. Zij hadden geen stem en waren stom als rivier- en bergstenen, ook al werden er van die stenen de meest verschillende dingen gemaakt. Wat een lawaai zou het geven als zij allen hun mond open deden? De Njai was begonnen de zaak verstandelijk te analyseren, had haar eigen hart en gezin achter zich gelaten. Zij betrok de rivier- en bergstenen erbij, de rotsblokken en kalkstenen die verspreid lagen over het hele Javaanse land, over heel Indië, die een mond hadden, maar geen stem en altijd nog een hart in hun binnenste droegen. Door weerstand te bieden zouden Javanen nooit helemaal verliezen.³⁶⁸

Van de zes 'Othering' strategieën die Meijer ons had aangereikt was (gebrek aan) inheems zelfbegrip en zelfreflectie de meest opvallende in *Aarde der mensen*. De stereotype weergave van 'Inlanders', zoals we die tegenkwamen in de Indische belletrie was in de roman van Pramodya afwezig.

We leerden de twee protagonisten kennen als bewuste Indonesiërs die een weg zochten om zichzelf te ontwikkelen en hierover regelmatig reflecteerden. Ze hielden zich volledig afzijdig van de Javaanse traditie en zochten hun eigen weg.

Minke was door zijn afkomst en intelligentie op de H.B.S geplaatst en door zijn volledige isolement, hij was de enige inheemse leerling, kende hij van tijd-tot-tijd vele onzekerheden en angsten. Hij kreeg te maken met pesterijen en was op zichzelf aangewezen. Toen hij bij Njai Ontosoroh mocht komen wonen, vond hij steun, ondanks de afkeuring hierover van zijn klasgenoten. We volgden zijn proces van doorzetten en overleven binnen de Europese sfeer van de H.B.S, waar hij uiteindelijk slaagde met voortreffelijke resultaten.

De Njai was tegen haar wil door haar ouders weggegeven als concubine aan een planter. Zij walgde van meet af aan van de traditionele rol als bijvrouw en noemde zich niet meer of minder dan zijn 'slavin'. Omdat Mellema haar onderwees, kon ze deze rol ontvluchten en maakte ze het bedrijf groot. Toen hij echter gestorven was, werd ze terug gedrukt in de oude rol van njai en maakte ze geen enkele kans om haar verdediging voor de Europese rechtbank

³⁶² Toer, *Aarde der mensen*, 311

³⁶³ Ibidem, 350

³⁶⁴ Ibidem, 352

³⁶⁵ Ibidem, 356

³⁶⁶ Ibidem, 356

³⁶⁷ Ibidem, 359

³⁶⁸ Ibidem, 360

serieus te kunnen voeren. Ze verloor alles en vooral haar prachtige dochter die voor de islamitische wet met Minke getrouwd was, maar dat huwelijk werd niet erkend.

Kern in de roman was de kennis die de hoofdpersonen konden vergaren, waardoor zij de mogelijkheid hadden zich te onttrekken aan het traditionele patroon dat onzelfstandigheid impliceert. Kennis zou ook het begin zijn van de nationalistische gevoelens die Minke koesterde en verder ontwikkelde waardoor hij uiteindelijk een rol zou gaan spelen tijdens en na het proces van onafhankelijkheid van Indonesië en in de opbouw van zijn lang gekoloniseerde land.

We beleefden dit proces via de focalisatie van de twee inheemse hoofdpersonen. Hun karakterontwikkeling stond centraal en het begrip ‘menschelijkheid’ was een van de motieven die hen leidde. Verbetering van het lot van Javanen was het doel van Multatuli en Minke en de Njai handelden overeenkomstig zijn gedachtegoed, waarbij Minke hierin werd aangespoord door zijn docente Nederlands en de familie van de assistent-resident.

Hun mentale worsteling was door Pramoedya boeiend op papier gezet. Het verlies van alles wat de Njai had opgebouwd bleek echter een anticlimax die bij de lezer gevoelens van oprecht medelijden zou opwekken. De strijd van Minke vond haar vervolg in de volgende drie delen van de tetralogie. De nationalistische gevoelens die bij hem wortel hadden geschoten op de H.B.S. waren de drijfveer waarop hij de rest van zijn leven invulde.

8. *Multatuli in de Buru-tetralogie*

In *Aarde der mensen*, het eerste deel van dit kwartet, kwam de inheemse protagonist Minke in contact met de dochters van de assistent-resident Herbert de La Croix, Sarah en Miriam, die allebei de H.B.S. hadden afgemaakt. In de leerboeken werd Multatuli niet genoemd, Miriam zei, dat het 'gedurfde literatuur was waarin waterlelies vanuit de modder konden opbloeien'. Sarah merkte op dat Multatuli het typische voorbeeld was als je over sociale achtergronden wilde spreken. Ze vonden juffrouw Magda Peters, docente Nederlands van Minke, 'overmoedig' dat ze hem wel behandelde en opperden dat deze docente tot de 'radicalen' zou kunnen behoren.³⁶⁹ Later in de roman bleek dat zij terug naar Holland werd gestuurd om deze reden.

Minke bewonderde juffrouw Peters enorm en hoopte dat zij op de H.B.S. een discussie zou beginnen om deze 'aarde der mensen' van alle mogelijke kanten te belichten. Volgens haar leefden Multatuli en zijn vriend de dichter-journalist Sicco Roorda van Eysinga (1825-1887) een leven van intense spanningen vanwege hun overtuiging om het lot van de Javanen te verbeteren en verlangden zij niets voor zichzelf.³⁷⁰ Zij had haar leerlingen kennis laten maken met het werk van Multatuli om hen duidelijk te maken wat koloniale politiek inhield.³⁷¹ Ze was enorm trots op Minke, omdat hij 'in de voetsporen was getreden van de grote humanist Multatuli'.³⁷² Dit betekende een prachtig compliment voor haar onzekere leerling die inmiddels het pseudoniem Max Tollenaar aan had genomen, naar analogie van 'Max Havelaar'.³⁷³

In haar eerste brief aan Minke schreef Miriam dat Multatuli zich nooit tot het Indonesische volk had gewend, alleen maar tot zijn eigen volk, de Nederlanders.³⁷⁴ In aansluiting hierop

³⁶⁹ Toer, *Aarde der mensen*, 146

³⁷⁰ Ibidem, 200

³⁷¹ Ibidem, 224

³⁷² Ibidem, 342

³⁷³ Ibidem, 225

³⁷⁴ Ibidem, 202

vond haar vader dat inheemsen nu zelf iets moesten gaan doen voor hun eigen volk. De houding van Minke was geheel Europees, losgekomen van het slaafse Javaanse model uit de tijd van 'nederlaag op nederlaag' sinds de Europeanen voet aan wal gezet hebben op Minkes geboortegrond.³⁷⁵ Minke schrok van de hoge verwachtingen die Miriam van hem had en vroeg zich af of er 'een Multatuli en een Van Eysinga nieuwe stijl' bestaan.³⁷⁶

Minke vertelde aan zijn vriend Jean Marais de levensgeschiedenis van Multatuli. Jean reageerde met de opmerking dat grote kunstenaars gevormd werden doordat hun leven bepaald was op intensieve gevoelservaringen, geestelijk of fysiek.³⁷⁷ Zelfs Annelies wilde vlak voor haar gedwongen vertrek naar Holland door Minke geïnformeerd worden over de verhalen van Multatuli.³⁷⁸

In het tweede deel van de tetralogie *Kind van alle volken* vonden Jean en de journalist Kommer het verstandig als Minke in het Maleis zou gaan schrijven om een groter publiek te bereiken. 'Denk eens aan Multatuli, die eens zei, dat als de Nederlanders mijn boeken niet willen lezen, ik ze in het Maleis zal vertalen'.³⁷⁹ Minke moest bekennen dat hij er nooit bij stil had gestaan hoe ellendig de boeren in zijn land eraan toe waren. Hij had dit wel gelezen in *Saidjah en Adinda* en men zei dat de boeren 'kippen, eieren, jonge klappers, empon-empon en vruchten moesten afstaan aan het dorpshoofd, die er op zijn beurt een gedeelte van moest afdragen aan de ndoro wedono'. Dus alles moest van de boeren komen, die niet veel meer bezaten dan de hak waarmee ze de landerijen van het gouvernement bewerkten.³⁸⁰ Zij klaagden zich niet, want hun lot was al eeuwen lang zo.³⁸¹

De journalist Kommer vond dat Minke steeds meer humanistische trekjes kreeg en dat zijn verhalen 'schreeuwden om gerechtigheid'. Maar hij verweet Minke een zwarte kijk te hebben op het leven, net als Multatuli.³⁸² Maar hij zei, dat Minke de hoop was van de oosterlingen.³⁸³ Minke: 'Als Multatuli nu in Soerabaja was, zou ik naar hem toegaan en hem zeggen: "Meester, vanaf vandaag treed ik in uw voetsporen".' Minke was de eerste Indonesiër die in verhaalvorm iets schreef over de boeren.³⁸⁴

Ter Haar, journalist, oordeelde dat Multatuli de geestelijke vader van Minke moest zijn en zijn gevoel voor menselijkheid sterk was.³⁸⁵ Hij vond dat de 'Inlanders' nog in de Middeleeuwen leefden of in het bronzen, stenen tijdperk. Maar hij merkte ook op dat als slechts één procent van hen het Europese denken in zich had, zij dan verandering in de situatie konden brengen en de mensen konden veranderen.³⁸⁶

In het derde deel van de *Buru-tetralogie Voetsporen. Roman uit Indonesië* deelde de journalist Ter Haar met Minke zijn visie over Multatuli en Roorda van Eysinga: 'Verzet tegen staatsondernemingen, weg met gedwongen arbeid, er moesten particuliere plantages komen, persoonlijke ontplooiing alleen door vrije arbeid, vrije concurrentie, morele schuld jegens de 'Inlanders' aflossen, emigratie, educatie en irrigatie'.³⁸⁷ Om dit doel te bereiken waren

³⁷⁵ Toer, *Aarde der mensen*, 203

³⁷⁶ Ibidem, 206

³⁷⁷ Ibidem, 217

³⁷⁸ Ibidem, 382

³⁷⁹ Pramoedya Ananta Toer, *Kind van alle volken* (Amsterdam 1983/1988)102

³⁸⁰ Ibidem, 108

³⁸¹ Ibidem, 109

³⁸² Ibidem, 162

³⁸³ Ibidem, 164

³⁸⁴ Ibidem, 172

³⁸⁵ Ibidem, 234

³⁸⁶ Ibidem, 241

³⁸⁷ Pramoedya Ananta Toer, *Voetsporen. Roman uit Indonesië* (Amsterdam 1986) 25

inheemse intellectuelen zo belangrijk. De herendiensten moesten verdwijnen volgens Ter Haar. Het was een systeem van collectieve arbeid met een lange traditie. Ze werden opgelegd in het belang van plaatselijke gemeenschappen en ze vervingen de directe belastingen. In de tijd van Multatuli kon iedere overheidsambtenaar herendiensten opleggen en 'jaarlijks werden hierdoor dertig miljoen mensen uitgezogen'. Als vrije arbeid de ruimte zou krijgen, zouden de mensen niet langer belasting betalen in de vorm van hun arbeidskracht.³⁸⁸ Minke voelde verwarring en schaamte toen hij terug dacht aan de verklaringen en de verwachtingen van Ter Haar en aan de opstanden van de Javaanse boeren die altijd weer het onderspit hadden gedolven. Al meer dan dertig jaar hadden de sultans hectaren adat-gronden in concessie afgestaan aan de grote tabaks- en rubberondernemingen en onderdrukten ambtenaren hun eigen volk.³⁸⁹

De patih (onderregent) van Meester Cornelis zei tegen Minke toen hij aangaf dat hij een syarikat (genootschap) van 'Inlanders' wilde oprichten, dat er mensen moesten komen in Indië die ervoor zorgden dat het volk zich kon ontwikkelen en dat het zijn leven kon verbeteren.³⁹⁰

Minke werd wanhopig want er was dus sinds de tijd van Multatuli weinig veranderd en hij begon steeds beter te begrijpen hoe de oosterlingen gekneveld werden door Europeanen.³⁹¹

Een opvallende passage in de roman was de ontmoeting van Minke met Gouverneur-Generaal Van Heutsz, van wie Minke een paar boeken van Multatuli kreeg.³⁹² Van Heutsz zei dat naar Minke geluisterd werd, omdat hij de enige 'Inlander' was die zich ontwikkeld had en vroeg hem wat hij nodig had voor de uitgave van zijn krant.³⁹³

In een gesprek met Minke verklaarde Van Heutsz dat Multatuli de Hollandse mentaliteit goed door had. Minke zei toen, dat de koloniale visie was veranderd want in de huidige visie stonden Indonesiërs centraal en moesten zij geholpen worden.³⁹⁴

Conclusie

Pramoedya's historische roman in vier delen, de werken van *Buru*, was gebaseerd op het leven van Tirta Adhi Soerjo, een pionier van de nationale beweging. Dit kwartet werd al snel in Indonesië verboden op verdenking van de verspreiding van marxistisch-leninistische denkbbeelden.

In het eerste deel *Aarde der mensen* ontwikkelde de hoofdpersoon Minke zich van priyayi-zoon tot nationalist in een pijnlijk proces. Hij zat op de H.B.S. van Soerabaja, als enige inheemse leerling in een racistische samenleving. De roman was een aanklacht tegen koloniale onderdrukking en feodaal machtsmisbruik.

De 'Othering' strategieën die Meijer gebruikte om romans van Székely-Lulofs te onderzoeken dienden hier ook als leidraad om in *Aarde der mensen* stereotype weergave van inheemsen op te sporen. Daarnaast werd bekeken of het gedachtegoed van Multatuli een rol speelde in deze beschrijvingen.

De eerste strategie: 'huidskleur en naaktheid' speelde geen rol, de enige die vernoemd werd in deze kwestie is Njai Ontosoroh, die een 'geel-blanke' huid had. 'Naaktheid' kwam alleen voor toen Minke de kleine, spiernaakte kinderen beschreef, die in de dorpen onbevangen speelden.

³⁸⁸ Toer, *Voetsporen*, 32, 33

³⁸⁹ Ibidem, 146, 147

³⁹⁰ Ibidem, 172

³⁹¹ Ibidem, 184

³⁹² Ibidem, 183

³⁹³ Ibidem, 208

³⁹⁴ Ibidem, 209, 372

Ook het homogeniseren van landschap en omgeving troffen we niet aan in *Aarde der mensen*. Hooguit kon opgemerkt worden dat jonge gehuwde vrouwen een tijdlang aan de omgeving werden onttrokken, zoals ook beschreven werd in *Het land van herkomst*. Ze waren 'opgeslokt door de gebouwen'.

De derde strategie, via een 'shortcut' typeren van etnische groepen, troffen we wel aan want de protagonist, de Javaanse Minke, werd onder andere voortdurend 'bespot' door zijn klasgenoot Robert Suurhof. Deze halfbloed noemde hem: vrouwenliefhebber, meisjesgek, verleider en vroeg hem naar 'zijn harem'. Minke had hier weinig weerwoord tegen en hij werd 'maar' een 'Inlander' genoemd en dat moest hij vooral niet vergeten. In de vorm van 'shortcuts' kwamen we binaire polariteiten tegen, Europeanen tegenover Indonesiërs en grootgrondbezitters versus horigen.

Minke werd ook een 'aap' genoemd, het dierlijke als aanduiding voor oosterlingen was wijd verbreid. De afkeer van hen bleek uit het vernederen; hurken en kruipen werd normaal voor ze gevonden.

De Njai voelde zich een slavin, ze stond helemaal onderaan de maatschappelijke ladder, zij bleef haar hele leven slechts een njai, een bijvrouw. De Europese officier van justitie schreeuwde haar toe dat haar dochter een halfbloed was en hoger op de maatschappelijke ladder stond dan haar moeder.

Juffouw Peters zei ronduit dat iedereen die niet Europees was vertrappt werd, uitgelachen en geminacht, alleen maar om met de Europese superioriteit en de koloniale overmacht te pronken. Minke voelde zich geheel en al Javaan en werd zeer gekwetst door deze uitspraken. Het gevolg was dat hij onzeker en angstig werd. Hij voelde zich geïsoleerd en ontheemd tussen zijn blanke klasgenoten. Toen echter de domheid van Javanen ter sprake kwam, voelde Minke zich een toekomstig leider, een voorbeeld van zijn volk en ontwaakte het nationalisme in hem.

De 'Othering' strategie 'niet-civilisatie' is als gevolg van de cultuurspleet tussen oosterling en westerling in een aantal gevallen aan te wijzen. Minke had geen achternaam en werd hierom geminacht op de H.B.S. Ook werd hij regelmatig niet gegroet omdat hij een Javaan was, sterker nog, hij kon zomaar weggejaagd worden. Hij voelde zich verwant met de Njai, die men zag als verachtelijke concubine met een lage moraal en uiteindelijk werd alles wat ze had opgebouwd haar door de rechtbank ontnomen.

Zowel in Europese als in inheemse kringen waren zij de mindere. Minke kon moeilijk inschatten hoe hij moest reageren in bepaalde situaties en dat maakte hem erg onzeker.

Binnen het kader van de 'Othering' strategie 'wreedheid' speelde de antithese 'kapmessen en speren' tegenover 'geweren en kanonnen' een rol. Inheemsen hadden met dit wapentuig schade toegebracht aan Europeanen, maar een overwinning hadden ze er nooit mee kunnen behalen. Netwerken van macht binnen de feodale tradities waren onzichtbaar en door het systeem van de herendiensten werden de Javaanse boeren onophoudelijk tegen hun wil geknecht.

De relatie tussen Minke en zijn vader, een regent, was slecht en zijn vader dreigde hem te vernederen met zijn zweep. Op dat moment realiseerde Minke zich dat hij vervreemd was van de Javaanse feodale traditie, wat hem later ook verweten werd door zijn moeder.

De Njai werd continue bewaakt door de Soendanees Darsam, die de boerderij met kapmessen vrijwaarde van ongenode gasten. Hij kon evenwel niet voorkomen dat de onderneming uiteindelijk onteigend werd.

In Soerabaja kwam veel geweld voor rond de eeuwwisseling en beroepsmoordenaars sloegen er iedere week wel hun slag. Minke stond afwijzend tegenover alle vormen van geweld. Hij was er bang voor en verborg zijn angst niet. Hij streed met woorden voor menselijkheid en

gerechtigheid en schreef ze onder het pseudoniem Max Tollenaar. Zijn idealen van nationalistische aard werden verder uitgewerkt in de volgende delen van de tetralogie. Voortdurend lezen we in deze psychologische roman gedachten en overwegingen van de protagonist en werden we geconfronteerd met zijn onzekerheden en zijn angsten. Zelfreflectie stond bij Minke centraal in zijn denken en doen. Minke was een H.B.S.-leerling niet geaccepteerd werd in het Europese milieu. Hij was leergierig en 'wilde alles opnemen van deze aarde der mensen'. De verwijten van zijn moeder omtrent zijn afstandelijke houding maakten hem verdrietig, maar hij zette zich af tegen de wereld van 'ambten, rangen, salarissen en corruptie', zijn wereld was de 'aarde der mensen met haar problemen'. Hij vond geen houvast in wat hij leerde op de H.B.S., algehele verwarring was zijn lot en hij voelde zich 'nelangsa', vereenzaamd temidden van gelijken die hem vreemd geworden waren, zowel binnen zijn familie als op de H.B.S.

Minke voelde zich al snel in de ban van de Njai en vermande zichzelf om op zijn hoede te blijven. We lezen zijn geestelijke strijd tegen achteloosheid. Schrijven was zijn uitlaatklep en om zijn humane artikelen werd hij geprezen, vooral ook door de familie van de assistent-resident. Zij zagen in hem een intellectueel en een toekomstig leider van zijn land in de lijn van de grote humanist Multatuli.

Aan het einde van *Aarde der mensen* bleven de Njai en Annelies rechteloos achter en de Njai vroeg aan Minke of hij in het Maleis wilde gaan schrijven om meer mensen over hun onrecht te kunnen informeren.

Ook de Njai reflecteerde regelmatig. Tegen haar wil was zij verkocht aan Mellema, die zij verafschuwde. Op dat moment verdween al haar waardering en eerbied voor haar vader en zij voelde zich als een weerloze slavin en een verachtelijke vrouw. In de loop der jaren ontwikkelde zij zich op veel gebieden en ze leidde al jaren de onderneming waar de lokale bevolking werk vond. Ze worstelde erg met de benaming 'Njai' en het feit dat niemand haar ooit 'mevrouw' zou noemen.

Tijdens een zitting in de rechtbank vroeg ze aan de rechter: 'Wie heeft mij tot concubine gemaakt?' Ze gaf ook direct het antwoord: 'Jullie Europese Heren, voor wie wij moeten buigen'. Ze verloor uiteindelijk alles maar bleef strijdbaar tot het einde. Ze concludeerde: 'Praat nooit meer over 'schaamte', als je het over Europeanen hebt, voor hen is het enige dat telt het bereiken van hun doel'.

Multatuli werd in de leerboeken in Nederlands-Indië niet genoemd en de dochters van de assistent-resident vonden het 'overmoedig' dat Magda Peters, docente Nederlands van Minke zijn gedachtegoed op de H.B.S. behandeld had. Multatuli leefde volgens haar 'een leven van intense spanningen vanwege zijn overtuiging en persoonlijke strijd om het lot van de volken in Indië te verlichten'. Zij gaf aan dat ze erg trots was dat Minke, 'Max Tollenaar', in de voetsporen was getreden van de grote humanist Multatuli.³⁹⁵ Minke was losgekomen van het slaafse Javaanse model, wat nodig was om deel te kunnen hebben aan de opbouw van Indonesië. Toen hierop gezinspeeld werd, schrok Minke hevig van de hoge verwachtingen die enkele Europeanen van hem hadden en hij moest met het schaamrood op de kaken bekennen dat hij er nooit bij stil had gestaan hoe ellendig de boeren in zijn land eraan toe waren. Zij beklagden zich niet, want hun lot was al eeuwen lang zo.

In het tweede deel van de tetralogie deed Minke de veelzeggende uitspraak: 'Als Multatuli nu in Soerabaja was, zou ik naar hem toegaan en hem zeggen: 'Meester, vanaf vandaag treed ik

³⁹⁵ *Voetsporen* is de titel van het derde deel van de *Buru-tetralogie*.

in uw voetsporen.' In *Aarde der mensen* lezen we de ontwikkeling van Minke tot nationalist van het eerste uur.

CONCLUSIES

De aanleiding voor dit onderzoek was tweeledig. In de ruim vijfendertig jaar dat ik als docente Nederlands op havo/vwo werkzaam was, werd het onderwerp ‘Nederlands-Indië’ vrijwel niet besproken in de lessen literatuur. E. du Perron werd wel gekoppeld aan het tijdschrift *Forum* en de ‘vorm-vent’ polemiek. Voor mij was het oeuvre van deze schrijver braakliggend terrein, dat mijn belangstelling had.

De tweede aanleiding betrof een artikel van Bal, in de bundel *De canon onder vuur. Nederlandse literatuur tegendraads gelezen*, getiteld ‘Door zuiverheid gedreven, het troebele water van *Het land van herkomst* van E. du Perron’ (1991), waarin zij Eddy du Perron beschuldigde van ‘racisme en seksisme’. Volgens haar had hij in zijn roman ‘onvoldoende afstand genomen van de visie van zijn vader die racisme vermengde met seksisme’. Mijn nieuwsgierigheid naar deze auteur in de koloniale situatie van bijna een eeuw geleden, was toen gewekt.

De Indonesische auteur Pramoedya Ananta Toer leerde ik vorig jaar kennen door Snelders die haar proefschrift aan de VU in Amsterdam verdedigde, waarin de manier waarop wij literatuur van Indië lezen centraal staat. Het eerste deel van zijn *Buru-tetralogie*, getiteld *Aarde der mensen*, is een Bildungsroman die speelt in dezelfde tijd als *Het land van herkomst*, namelijk in de eerste twee decennia van de vorige eeuw. Het werd voor mij een uitdaging om de houding van de protagonisten ten opzichte van Javanen in de romans van Du Perron en Pramoedya te vergelijken.

Deze auteurs waren beide bewonderaars van Multatuli. Du Perron zag in hem een lotgenoot maar waardeerde vooral de ‘menselijkheid’ die sprak uit zijn werk. Pramoedya maakte op de H.B.S. kennis met *Max Havelaar* en voor de vroege nationalisten was Multatuli een voorbeeld met het accent op zijn ‘menselijkheid’ ten opzichte van de Javanen. In deze hoedanigheid is hun houding ten opzichte van Multatuli vergelijkbaar.

In dit onderzoek stond de volgende probleemstelling centraal:

In hoeverre speelt de visie van respectievelijk Pramoedya Ananta Toer en E. du Perron op Multatuli een rol in hun beeldvorming van Indonesiërs in het eerste deel van de *Buru-tetralogie Aarde der mensen. Roman* en in *Het land van herkomst*?

‘Koloniale herinnering’ is in de eenentwintigste eeuw een beladen term. Het bijbehorende betekenisveld bevat woorden als ‘geweld’, ‘rasvermenging’, ‘uitbuiting’, ‘cultuurverschillen’, ‘schuld’ en ‘schaamte’. De bronnen zijn zeer divers maar meestal werd er over de koloniale tijd in Nederlands-Indië geschreven vanuit Europees perspectief, zowel in de primaire als in de secundaire literatuur, waardoor een eenzijdig beeld in ons geheugen gegrift staat. Romans van kolonisten op Java en planters op Sumatra zijn er legio.

Egodocumenten zijn lang geweerd uit de literatuur maar hun waarde wordt inmiddels ingezien en zij hebben het spectrum van de koloniale herinnering verbreed en nieuwe inzichten gebracht. Bronnen met focalisatie vanuit Indonesisch perspectief zijn uitermate schaars en inmiddels is het een illusie geworden om meer materiaal te kunnen verzamelen vanuit dat perspectief, omdat de generatie die het koloniale tijdperk heeft meegemaakt aan het uitsterven is.

Dit onderzoek was gebaseerd op drie pijlers: de dissertaties van Boudewijn (2016) en Snelders (2018) en bevindingen van Meijer (2005). Boudewijn onderzocht ‘rasvermenging’ in de Indische belletrie, Snelders bestudeerde aspecten van ‘hoe Nederland Indië leest’ en Meijer ontwikkelde ‘Othering’ strategieën, die in dit onderzoek als richtlijn gebruikt werden. Door deze strategieën werd het Javaanse personage als ‘anders’ gerepresenteerd en werd de binaire

oppositie wit/zwart, westers/oosters benadrukt in aansluiting op inzichten van onder andere Edward Said.

De eerste strategie was 'het markeren van huidskleur en naaktheid'. Pramoedya beschreef de lokale bevolking zelden door middel van huidskleur, in tegenstelling tot Du Perron, die veel van zijn Indonesische vrienden en de inwonende bedienden uitbeelde met talloze eigenschappen, waaronder hun huidskleur. Blankheid van huid bij inheemsen associeerde Du Perron met 'meer Europees voelen' en 'zwart' verbond hij met 'meer ras zijn', oorspronkelijk inheems. Hij oordeelde hier dus op basis van huidskleur en dat is een vorm van discriminatie. De tweede strategie van Meijer was 'het homogeniseren van mens en landschap/omgeving', een 'verdinging' van de inheemse mens. In de romans *Rubber* en *Koelie* van Székely-Lulofs is dit een beeld dat we een aantal malen aantreffen. De contractarbeiders in deze romans waren de anonieme koelies die het landschap bevolkten als grote kudden levend materiaal. De Javanen die Du Perron beschreef, waren veelal bekenden van zijn familie. Verderop in de kampongs woonden onbekende autochtonen, naar wie de hoofdpersoon nieuwsgierig was, maar van hen hoorde hij slechts flarden geluid. Ook bij Pramoedya troffen we deze 'Othering' strategie niet duidelijk aanwijsbaar aan.

De derde strategie was de *shortcut*, een schertsende bijnaam om etnische groepen te typeren. Du Perron beschreef de Javaan als 'arm, onderdanig, opstandig en smerig'. Vooral deze laatste eigenschap zette hen op afstand binnen het kader van de Hollandse properheid. Bij Pramoedya had de hoofdpersoon Minke veel last van scheldwoorden die hem betroffen. Zo werd hij een 'meisjesgek' genoemd en was hij vooral 'maar een 'Inlander''. Hij werd zelfs een 'aap' genoemd, dierlijke aanduidingen voor oosterlingen waren wijd verbreid. Ook het vernederen in de vorm van bijvoorbeeld gedwongen 'hurken' troffen we een aantal malen aan in *Aarde der mensen*.

Njai Ontosoroh, tweede hoofdpersoon van *Aarde der mensen*, voelde zich haar hele leven slavin en hoewel zij de onderneming groot had gemaakt, raakte zij hem kwijt aan de familie van haar overleden echtgenoot, omdat zij rechteloos was. Zelfs haar halfbloed dochter stond hoger op de maatschappelijke ladder volgens een van de Hollandse rechters. Docente Magda Peters op de H.B.S. oordeelde, dat 'iedereen die niet Europees was, werd vertrapt, uitgelachen en geminacht, alleen maar om met de Europese superioriteit en de koloniale overmacht te pronken'. Minke voelde zich zeer gekwetst door de discriminerende benamingen en werd er onzeker en angstig van. Hij wist echter zeker, dat hij niet 'dom' was en hij in de toekomst een voorbeeld voor zijn volk zou kunnen worden. Dat gaf hem kracht en verbond hem met Multatuli, die het lot van de Javanen wilde verbeteren.

De vierde strategie werd het theater van 'niet-civilisatie' en 'wreedheid' genoemd. Deze aspecten waren in de autobiografie van Du Perron veelvuldig aanwijsbaar, zij werkten zelfs afkeer in de hand.

De wreedheden bij Pramoedya waren meer onderbouwd dan bij Du Perron. Het waren de verdedigingsmechanismen van inheemsen om zich te verweren tegen de overmacht van Europeanen en het waren niet de wrede, zinloze spelletjes met bijvoorbeeld weerloze dieren die we lazen bij Du Perron.

Minke en de Njai voelden zich onvoldoende geciviliseerd als zij in contact traden met blanken, zij waren duidelijk 'de mindere'. Dit gevoel raakten zij niet kwijt en de gevolgen hiervan waren onder meer een gevoel van onzekerheid bij Minke en een gevoel van toenemende frustratie bij de Njai. Beiden vervreemdden van de Javaanse traditie en zij voelden zich ontheemd. Minke voelde zich *nelangsa*, vereenzaamd temidden van gelijken die hem vreemd geworden waren, zowel binnen zijn familie als op de H.B.S. in Soerabaja.

Hij stond afwijzend tegenover alle vormen van geweld, hij was er bang voor en verborg zijn angst niet. Hij streed voor menselijkheid en gerechtigheid en schreef onder het pseudoniem Max Tollenaar, naar analogie van Max Havelaar. Hij was leergierig en 'wilde alles opnemen van deze aarde der mensen'.

Het grootste verschil tussen de Indische hoofdstukken in *Het land van herkomst* van Du Perron en de historische roman van Pramoedya was gelegen in de vijfde 'Othering' strategie: (gebrek aan) inheems zelfbegrip en zelfreflectie. Van Javanen lazen we geen enkele gedachte bij Du Perron. Zij werden gefocaliseerd door de hoofdpersoon van de autobiografie, die zich nergens afvroeg: 'Wat zou hij/zij denken in deze situatie?' 'Inlanders' handelden maar reflecteerden nergens.

De historische roman *Aarde der mensen* kan een psychologische roman genoemd worden, we lazen voortdurend de overwegingen van de beide hoofdpersonen. Minke, de enige inheemse leerling op de H.B.S. raakte hoe langer hoe meer geïsoleerd van zijn klasgenoten toen hij bij de Njai en haar dochter was gaan inwonen. Hij kreeg te maken met vooroordelen en discriminatie. Hij werd hier erg onzeker en ongelukkig van. De Njai moest uiteindelijk opboksen tegen blanke rechters die de boerderij die zij had opgebouwd van haar wegnamen omdat zij rechteloos was als concubine. Zij bleef echter sterk en strijdbaar tot het einde toe en was een sprekend voorbeeld voor Minke.

De zesde 'Othering' strategie, het exotisch oxymoron, de stijlfiguur waarin vereniging plaatsvindt van het onverenigbare en schoonheid en gevaar samenkomen, speelde geen enkele rol bij Pramoedya. Bij Du Perron was er een aantal inheemse, veelal oudere dames, bij wie dit aanwijsbaar was.

In de Indische hoofdstukken van *Het land van herkomst* vonden we Indonesiërs beschreven als mensen met gedetailleerde uiterlijke kenmerken en hun eigen gedragingen. Hun gedachten evenwel bleven voor ons een raadsel. De Javaanse personages met wie Pramoedya ons in *Aarde der mensen* kennis liet maken waren levendige personen van wie we ook te weten kwamen wat zij dachten en hoe zij zich voelden.

In hoofdstuk XXII maakte Du Perron de balans op van zijn jeugdherinneringen en schreef hij openhartig dat hij zijn 'positie van nu' (1935) moest bepalen. Hij begon toen met aan te geven dat hij niet politiek geïnteresseerd was, maar hij constateerde dat de Indonesiërs 'volkomen gelijk hebben' in hun verlangen naar zelfstandigheid. Ook merkte hij op dat Javanen in een aantal opzichten sympathieker waren dan Europeanen. Vervolgens verklaarde hij dat wanneer hij ooit in Indië terug zou komen, hij anders tegenover hen zou staan, met oneindig meer sympathie en aandacht dan vroeger. Hierin las ik de invloed van het gedachtegoed van Multatuli.

De Javaanse boer, die bevrijd moest worden van het juk van de feodale en de koloniale onderdrukking, doelgroep van Multatuli, was echter in allebei de romans niet concreet aanwijsbaar als personage. Bij Du Perron verschenen bedienden en hun kinderen ten tonele en bij Pramoedya speelde de Njai een hoofdrol en haar Soedanese beschermer een bijrol.

De invloed van Multatuli was het best aanwijsbaar bij Pramoedya. Schrijven was de uitlaatklep van zijn protagonist, die op de H.B.S. al om zijn humane artikelen werd geprezen. De assistent-resident en zijn dochters zagen in hem een intellectueel en een toekomstig leider van zijn volk in de lijn van de grote humanist Multatuli. Ook zijn docente Nederlands was erg trots erop dat Minke, 'Max Tollenaar', in de voetsporen was getreden van de 'grote humanist Multatuli'. Minke was losgekomen van het slaafse Javaanse model, had zich ontwikkeld tot een nationalist van het eerste uur en de rest van zijn leven stond in het teken van zijn idealen.

Als aanbeveling voor nieuw onderzoek verwijs ik naar het volgende citaat van Du Perron over de overigens door hem bewonderde, koloniale auteur Maurits:

'(...) hij doet niets anders dan de 'inlander' dóór hebben; geen behoorlijke karaktertrek schijnt hij in dat volkje te hebben gezien; zijn oude nèks en zijn ketjils, zijn kebons en zijn njai's, het is één kinderlijk-venale, berekenende bende, geportretteerd als wilde hij met alle macht de 'geïdealiseerde Javaan' van Multatuli tot nul reduceren...' ³⁹⁶

Termorshuizen merkte in de biografie van P.A. Daum op, dat in het werk van Maurits een njai enkele malen met warm menselijke kwaliteiten werd gesierd. Zijn eerste roman *Uit de suiker* en zijn negende roman *'Ups' en 'Downs' in het Indische leven* kunnen hiervoor als aanknopingspunt worden genomen. *Uit de suiker* verscheen als feuilleton in 73 afleveringen tussen 19 december 1883 en 1 juli 1884 in *Het Indisch Vaderland*. Drossaarts, de baas van de protagonist, leefde samen met een njai. ³⁹⁷ *'Ups' en 'Downs' in het Indische leven* verscheen ook als feuilleton zes jaar later in 120 afleveringen in het *Bataviaasche Nieuwsblad*. Het was Maurits' omvangrijkste roman, waarin de excentrieke koopman Twissels duurzaam samenleefde met njai Louisa. ³⁹⁸ Maurits was het lang verborgen gebleven pseudoniem van P(aul) Daum (1850-1898) over wie Gerard Termorshuizen zijn proefschrift had geschreven. Hoe stereotiep werden deze inheemse concubines neergezet door Maurits?

De slotzin van *Max Havelaar* 'dat daarginds Uw meer dan dertig miljoenen onderdanen worden mishandeld en uitgezogen in Uwen naam (Willem III)' heeft ons opnieuw bewust gemaakt van een probleem dat mondiaal nog steeds actueel is en een zwarte bladzijde vertegenwoordigde in ons koloniale verleden.

³⁹⁶ Gerard Termorshuizen, *P.A. Daum. Journalist en romancier van tempo doeloe* (Amsterdam 1988) 400

³⁹⁷ Ibidem, 208, 209

³⁹⁸ Ibidem, 429, 430, 440.

LIJST VAN GEBRUIKTE LITERATUUR

- Alphen, van, E., *Bang voor schennis? Inleiding in de ideologiekritiek* (Utrecht 1987)
- Alphen, van, E., M. Meijer, red., *De canon onder vuur. Nederlandse literatuur tegendraads gelezen* (Amsterdam 1991)
- Baay, R., *De njai. Het concubinaat in Nederlands Indië* (Amsterdam 2008)
- Bal, M., 'Door zuiverheid gedreven': het troebele water van *Het land van herkomst* van E. du Perron', in: Alphen, van, E., M. Meijer, red., *De canon onder vuur. Nederlandse literatuur tegendraads gelezen* (Amsterdam 1991)
- Beekman, E. M., *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië 1600-1950* (Amsterdam 1998)
- Boletsi, M., S. de Mul, I. Hoving, L. Minnaard, *De lichtheid van literatuur. Engagement in de multiculturele samenleving* (Leuven/Den Haag 2015)
- Boudewijn P., *Warm bloed. De representatie van Indo-Europeanen in de Indisch-Nederlandse letterkunde (1860-heden)* (Hilversum 2016)
- Brillenburg Wurth, K., A. Rigney (red.), *Het leven van teksten. Een inleiding tot de literatuurwetenschap* (Amsterdam 2006)
- Bulhof, F., *Over Het land van herkomst van E. du Perron* (Amsterdam 1980)
- Daum, P.A., *Goena-goena. Een geschiedenis van stille kracht. Met een voorwoord van E. du Perron* (Amsterdam 1973)
- D'haen, T., *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen* (Amsterdam 2002)
- Djojopoespito, S., *Buiten het gareel. Een Indonesische roman* ('s-Gravenhage 1940)
- Doel, van den, H. W., *Het Rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie* (uitgeverij Aeropagus 1996)
- Dolk, L., 'Een geestelijke vader, Pramoedya Ananta Toer en Multatuli', in: *Indische Letteren. Jaargang 9* (1994)
- Dolk, L., *Twee zielen, twee gedachten. Tijdschriften en intellectuelen op Java (1900-1957)* (Leiden 1993). Proefschrift.
- Dorleijn, G., D. de Geest, P. Verstraeten, *Literatuur* (Amsterdam 2017)
- Geerts, G., *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal* (Utrecht/Antwerpen 1984)
- Graaf, de, H. J., *Geschiedenis van Indonesië* ('s-Gravenhage/Bandung 1949)
- Hoving, I., 'De fantasieën van de onschuldigen: over het gif van een onverwerkt verleden en wat literatuur daaraan kan doen', in: Boletsi M., S. de Mul, I. Hoving, L. Minnaard, *De lichtheid van literatuur. Engagement in de multiculturele samenleving* (Leuven/Den Haag 2015)
- Knuvelder, G. P. M., *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde deel III* (Den Bosch 1973)
- Kunneman, H., 'Inleiding : wetenschap en ideologiekritiek', in: H. Kunneman red., *Wetenschap en ideologiekritiek* (Amsterdam 1978)
- Meijer, M., *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie* (Amsterdam 2005)
- Meulen, van der, D., *E. du Perron. Een korte biografie* ('s- Gravenhage 1990)
- Mul, de, S., 'Politiek of authentiek? Multiculturele desoriëntatie en het egodocument in *Los* van Tom Naegels en *Missie* van David van Reybrouck' in: Boletsi e.a. (2015)
- Multatuli, *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij* (Rotterdam 1976). Eerste druk 1860.

- Nederveen Pieterse J., *Wit over zwart. Beelden van Afrika en zwarten in de westerse populaire cultuur* (Den Haag 1990)
- Nieuwenhuys, R., *Oost-Indische Spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden* (Amsterdam 1972)
- Perron, du, E., *Het land van herkomst* (Amsterdam 2000). Eerste druk 1935.
- Perron, du, E., 'De man van Lebak. Anecdotes en Documenten betreffende Multatuli', in: E. du Perron, *Verzameld werk IV* (Amsterdam 1956). Eerste druk 1937.
- Perron, du, E., *Multatuli. Tweede pleidooi. Beschouwingen en nieuwe documenten met twee tot dusver ongepubliceerde portretten van Multatuli 1875* (Bandoeng MCMXXXVIII)
- Perron, du, E., *Uren met Dirk Coster. De smalle mens I* (Amsterdam 1965)
- Pia, P., *Praten over Du Perron* (Utrecht 1979)
- Smelik, A., R. Buikema en M. Meijer, *Effectief beeldvormen. Theorie, analyse en praktijk van beeldvormingsprocessen* (Assen 1999)
- Snelders, L., *Hoe Nederland Indië leest. Hella S. Haasse, Tjalie Robinson, Pramoedya Ananta Toer en de politiek van de herinnering* (academisch proefschrift 6 juli 2018)
- Snoek, K., *De Indische jaren van E. du Perron* (Amsterdam 1990). Proefschrift.
- Snoek, K., 'Een Indische jongen met het bloed van een D'Artagnan. De herkomst van E. du Perron' in: Baay, R., P. van Zonneveld, red., *Indisch-Nederlandse literatuur. Dertien bijdragen voor R. Nieuwenhuys* (Utrecht 1988)
- Snoek, K., *E. du Perron. Het leven van een smalle mens* (Amsterdam 2005). Biografie.
- Sötemann, A. L., *De structuur van Max Havelaar. Bijdrage tot het onderzoek naar de interpretatie en evaluatie van de roman deel I en II* (Groningen 1973)
- Teeuw, A., *Pramoedya Ananta Toer. De verbeelding van Indonesië* (Breda 1993)
- Termorshuizen, G., *P.A. Daum. Journalist en romancier van tempo doeloe* (Amsterdam 1988)
- Toer, P. A., *Aarde der mensen* (Amsterdam 1981)
- Toer, P. A., *Kind van alle volken* (Amsterdam 1988). Eerste druk 1983.
- Toer, P. A., *Voetsporen. Roman uit Indonesië* (Amsterdam 1986)
- Veenstra, H. H. W., *Multatuli als lotgenoot van Du Perron* (Utrecht 1979)
- Vickers, A., *A History of Modern Indonesia* (Cambridge University Press 2005)

LIJST VAN OVERIGE BRONNEN

- D'haen, T., G. Termorshuizen (red.), 'Kolonialisme en literatuur' in: *Semaian 17. De geest van Multatuli. Proteststemmen in vroegere Europese koloniën* (Leiden 1998)
- Forum. Maandschrift voor letteren en kunst onder leiding van voor Nederland: Menno ter Braak, S. Vestdijk en Victor E. van Vriesland, voor Vlaanderen: Marnix Gijsen, Raymond Hereman, Maurice Roelants en Gerard Walschap. Derde jaargang* (Utrecht 1980)
- Mathijssen, M., 'De Limburger als de ander' (2011) in *Nieuws van de DBNL* (8-1-2018)
- Scheffer, P., 'Het multiculturele drama', in: *NRC Handelsblad* (29-1-2000)
- https://www.dbnl.org/tekst/wolf016hist01_01
- HR-kiosk.nl
- www.dbnl.org.

